

socijalno delo

Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

letnik **62** – oktober–december **2023** – št. **4**

Izdajatelj
Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani
Vse pravice pridržane

Glavna urednica
Vera Grebenc

Odgovorni urednik
Borut Petrovič Jesenovec

Uredniški odbor
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek

Uredniški svet
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccora,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule

In memoriam
Jo Campling

Naslov
Topniška 31, 1000 Ljubljana
tel. (01) 2809 273, faks 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Spletna stran
<https://www.revija-socialnodelo.si/>

Tisk
CICERO, Begunje, d. o. o., Ljubljana

Naročnina (cena letnika)
za pravne osebe € 55,00
za fizične osebe € 27,00 (študentje € 23,00)
enojna številka € 13,50, dvojna številka € 27,00

Vključenost v podatkovne baze
International Bibliography of the Social Sciences
(IBSS),
ERIH PLUS
EBSCO SocIndex with Full Text

Na leto izidejo štiri številke.

Subvencija: Javna agencija za
raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

Smernice, kako pripraviti in predložiti prispevek za
objavo, se nahajajo na spletnih straneh revije.

Besedila, objavljena v reviji Socialno delo,
so ponujena pod licenco Creative Commons:
CC BY-SA.

doi: 10.51741/sd.2023.62.4

Srečo Dragoš

Dekomodifikacija dela

Socialna država, največja družboslovna inovacija 20. stoletja, je v zadnjih petdesetih letih tarča številnih kritik. Nekatere so upravičene, druge nikakor. Upravičene kritike problematizirajo predvsem uspešnost socialne države, torej premajhno realizacijo nekaterih ciljev, zaradi katerih je omenjeni koncept sploh nastal, na primer odpravo revščine, prekariata, regulacijo nevidnega dela, skrb za obseg in kakovost javnih storitev. Neupravičene kritike pa se nanašajo predvsem na učinkovitost socialne države, problematizirajo njeno legitimnost in ji očitajo celo moralno negativne vplive na državljane, na primer na brezdelne prejemnike pomoči. Ker se razdalja med eno in drugo vrsto kritik nikakor ne zmanjšuje, je videti, da je doseg racionalnih argumentov in empiričnih podatkov precej omejen, zato se vse bolj poudarjajo možne alternative socialni državi. V prispevku je predstavljenih deset alternativnih konceptov, še prej pa je obravnavan eden od osnovnih problemov, o katerem se najmanj govori, čeprav bi moral biti eden od kriterijev presoje obravnavanih alternativ, ta problem je (ne)smiselnost dela.

Ključne besede: socialna država, delo, prekariat, komodifikacija, usrane službe, univerzalni temeljni dohodek.

Dr. Srečo Dragoš je docent na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Kontakt: sreco.dragos@fsd.uni-lj.si.

Decommodification of work

The welfare state, the greatest social science innovation of the 20th century, has been the target of much criticism over the last 50 years. Some of them are justified, others not at all. The legitimate criticisms have been mainly concerned with the performance of the welfare state, i.e. the lack of realisation of some of the objectives for which it was conceived in the first place, such as eradication of poverty, precariat, regulation of invisible labour, scope and quality of public services. Unjustified criticisms focus on the effectiveness of the welfare state, questioning its legitimacy and even accusing it of having morally negative effects on citizens, such as on the stateless recipients of welfare. Since the distance between one type of criticism and the other is by no means diminishing, it seems that the range of rational arguments and empirical data is rather limited, and that is why more and more emphasis is being placed on possible alternatives to the welfare state. This paper presents ten alternative concepts, but before that, it deals with one of the basic problems that is least discussed, although it should serve as one of the criteria for assessing the alternatives discussed, namely the (un)meaningfulness of work.

Keywords: welfare state, work, precariat, commodification, bullshit jobs, universal basic income.

Srečo Dragoš, PhD, is an assistant professor at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: sreco.dragos@fsd.uni-lj.si.

Uvod

Dekomodifikacija¹ človekovega dela pomeni zmanjšanje ali odpravo odvisnosti temeljnih človeških potreb od tržnih mehanizmov. Glavni argumenti za dekomodifikacijo dela so:

- dostopnost: dekomodifikacija povečuje enak dostop do osnovnih potreb za vse prebivalce, ne glede na njihov status ali ekonomsko moč. Sistem tržne distribucije, če ni reguliran, povečuje družbene neenakosti, revščino

1 Dekomodifikacija dela (iz. lat. *commodatum*) pomeni razblagovljenje, tudi raztrženje, oziroma izvzetje človeškega dela iz procesov, kjer se delovno silo obravnava kot blago, torej da se jo kupuje ali prodaja na trgu dela. Ker sta slovenska izraza razblagovljenje in raztrženje nekoliko preozka – saj delo lahko dekomodificiramo tudi tako, da ga ne izvamemo povsem iz tržnih procesov (npr. s pravno ali drugo regulacijo) – uporabljam v tem besedilu tujsko.

0009-0002-2590-5511

- in zmanjšuje kakovost življenja celotne družbe, ne le spodnjih slojev, tudi zgornjih, čeprav prvih bolj kot drugih (Wilkinson in Pickett, 2012);
- varnost: z dekomodifikacijo dela se osnovne človeške dobrine, kot so preživetje, zdravstvena oskrba, izobraževanje, stanovanje, zaščitijo pred tržnimi silami na način temeljnih (iztožljivih) pravic, ne glede na ekonomski položaj posameznika;
 - kohezija in stabilnost: dekomodifikacija dela zmanjšuje neenakosti in povečuje vključenost vseh državljanov v odločanje o skupnih potrebah, to pa zmanjšuje socialne napetosti, izključevanje in konflikte, kar družbo stabilizira v večji meri kot pa ekonomska rast. Z dekomodifikacijo ključnih produkcijskih sektorjev (zdravstveni, stanovanjski, izobraževalni, socialnovarstveni) bodo ti sektorji osvobojeni nihanj na trgu in stabilnejši ter bolj trajnostni, to pa koristi celotni družbi;
 - kakovost življenja: ko so osnovne potrebe zadovoljene in neodvisne od tržnih tveganj, imajo posamezniki več možnosti za osebno in poklicno rast, izobraževanje, inovacije ter sodelovanje v družbenem življenju. S tem se spodbuja napredek družbe kot celote.

Argumenti proti dekomodifikaciji dela (torej za večjo liberalizacijo) pa opozarjajo, da takšne intervencije države zmanjšujejo blaginjo, svobodo tržnih mehanizmov, izkrivljajo »naravne« cene blaga in storitev, hkrati pa povečujejo administrativne stroške, birokracijo, nadzor nad državljanji, neučinkovito porabo javnih sredstev kot tudi moralno neodgovornost posameznikov in sistemsko korupcijo.

Kje je rešitev? Če mislimo, da je nekje vmes, nismo naredili ničesar. Kajti to vmesno rešitev – med komodifikacijo dela in proti njej – prakticiramo že zadnjih sedemdeset let v obliki socialne države, a se zdi, da nam ta kompromisni koncept razpada. Da bi naredili korak naprej, je treba najprej problematizirati smiselnost dela in njegov izvor. Zato v prvem razdelku članka predstavim tipologijo nedostojnih del v kapitalističnih gospodarstvih. Da so rešitve tega problema lahko različne, čeprav niso poljubne, prikažem v drugem razdelku, kjer predstavim deset alternativ v zvezi s komodifikacijo dela.

(Ne)smiselnost dela

Z odnosom do dela, ki je bistvena sestavina človeške zgodovine, imamo ljudje stalne težave. Delo, zreducirano na fizično dejavnost, je že v antiki veljalo za nekaj manjvrednega, zato je bilo delegirano sužnjem. Razlike med sužnjelastništvom, fevdalizmom in kapitalizmom niso toliko v stopnji prisilnega dela in odtujitvi (ta variira znotraj vseh sistemov), pač pa v lastništvu posameznih produkcijskih faktorjev, človekovega telesa, zemlje, delovne sile.

Prva večja stigmatizacija dela se je zgodila šele s krščanstvom. V njem delo ni bilo zgolj nekaj manjvrednega, pač pa je pridobilo dodaten status božje kazni za izvirni greh. Po starozavezni Genezi je namreč zaradi Adamovega greha Bog obsodil človeka na mukotržno delo in na vegetarijanstvo, ko mu

je ukazal: »Naj bo zaradi tebe prekleta zemlja; s trudom boš jedel od nje vse dni svojega življenja. Trnje in osat ti bo rodila in jedel boš poljsko rastlinje« (Biblija.net, b.d.: 1 Mz 3:17-18).

Ta krščanski pogled se je spremenil šele s protestantsko reformacijo v zahodnoevropskih deželah v 17. stoletju. Šele takrat se je delo prvič versko rehabilitiralo tako, da se je iz onostranske kazni za izvorni greh preobrazilo v osrednjo – tostransko – kategorijo življenjskega smisla, in sicer po obratni logiki od prejšnje, ne več zaradi božje nevprašljivosti, pač pa zaradi človekove vprašljivosti in negotovosti.

Kajti odslej je veljalo, da so delovni rezultati edini možni pokazatelj odgovora na vprašanje, ki je po kalvinistični doktrini (predestinacije) zapečateni že ob rojstvu in deluje kot usoda, ta pa je bivalentna in je ni mogoče spoznati neposredno. To je pomenilo, da po eni strani posameznik ne more z ničemer na tem svetu – niti z ekonomskimi niti z dobrodelnimi dejavnostmi – vplivati na božjo voljo, ker je njegova transcendenca zapečateni že ob rojstvu, saj je že takrat dokončno določeno, ali bo posameznik deležen nespremenljive božje milosti oz. odrešitve ali pa je ni deležen in je obsojen na pogubo.

Problem je, kako naj človek to prepozna. Če posameznik sodi med božje izbrance, se bo to pokazalo v njegovih poklicnih dosežkih, in nasprotno, če človek v poklicni sferi ni uspešen, ne bo izpostavljen negotovosti le v tem življenju, pač pa bo ostal tudi brez edinega možnega indica, kaj se bo zgodilo z njim po smrti. Delo in njegovi uspehi so torej edini pokazatelj (ne pa vzrok!), ali posameznik sodi med izbrance ali pač ne.

Ta afirmativna etika dela je sprožila revolucijo ne zgolj v krščanstvu, pač pa tudi v ekonomiji, saj je, kot dokazuje Max Weber (1988), v zgodaj industrializiranih okoljih dodatno pospešila kapitalistični razvoj tako, da je doživljanje dela dvojno sekularizirala. Po eni strani je delovnim mukam in neznosnim delovnim razmeram odvzela božji status (kazni za greh), po drugi strani pa je trpljenje v tem procesu normalizirala z degradiranjem dela v testni indikator človekove volje, da spozna, kaj mu je usojeno od zgoraj.

Paradoks takšne etike, ki je pospešil industrializacijo, je v spremembi razumevanja dela v depersonalizirano smer. Delo je postalo zgolj (neosebna) sestavina produkcijskega procesa, ki prek blaga rodi kapital, ta osrednji smoter pa zagospodari nad delom, ki zato izgubi etično dimenzijo.

Štiristo let po protestantski in dvesto let po industrijski revoluciji se revizija statusa dela zgodi tudi v katolicizmu, in sicer z encikliko O človeškem delu, *Laborem exercens*. V njej je obsojena degradacija delavca na proizvajalno sredstvo, hkrati pa se delu znova pripiše duhovno vrednost, tokrat na način pravic (Pavel II., 1981).

Korenito rehabilitacijo doživi delo šele z marksizmom. Pri tem je treba opozoriti na predsodek, ki se je začel že v socializmu in vztraja še danes, namreč, da je bistvo Marxove kritike kapitalizma v izkoriščanju (ker se delavcu odtuja rezultate njegovega dela). To ni res. Izkoriščanje je šele drugotna, izvedena težava, ki je posledica nečesa hujšega. Po Marxu je izvorni problem odtujitve dela tam, kjer se zgodi najprej, torej znotraj samega delovnega

procesa, v katerem produkt dela šele nastaja: »odtujitev se ne kaže le v rezultatu, temveč v *aktu produkcije*, znotraj *proizvajajoče dejavnosti same*«, pri tem pa je produkt oz. izdelek »samo povzetek dejavnosti, proizvodnje« (Marx, 1979a, str. 305; podč. K. Marx).² Posledica je izguba smisla dela, ki jo Marx tematizira kot odtujitev na petih pomembnih področjih: ekonomskem, političnem, religijskem, socialnem in individualnem (Marx, 1979a, 1979b; Dragoš, 2021a).

Ta poudarek je v novejšem času najbolj aktualiziral antropolog David Graeber (2019), a s pomembno razliko. Tudi on, tako kot Marx, obravnava nesmiselnost dela *znotraj* delovnega procesa, torej z osredotočenjem na zaposlitve in delovna mesta oz. opravila, pri tem pa se Graeber izogne redukcionizmu. Marx je namreč vseh pet oblik odtujitve izvajal iz prve, ekonomske, Graeber pa ni prepričan, da je to prav. Kajti če bi bilo to res, kapital ne bi toleriral, plačeval, množil in celo spodbujal nesmiselnih delovnih mest, ki ne koristijo nikomur, niti njihovim izvajalcem. Hkrati pa – če bi veljala marksistična teza – ne bi bili prizadeti tudi bogatejši sloji, pač pa predvsem revnejši, saj so najbolj na udaru (tako v pomenu nemogočih delovnih razmer kot v pomenu plačila za opravljeno delo).

Graeber je nesmiselne zaposlitve označil kot *bullshit jobs*, torej dobesedno kot *usrane* službe.³ Njegova istoimenska knjiga se bere tudi kot antologija takšnih služb in zgodb delavcev, ki ne vidijo več smisla; med njimi so borzni posredniki, ki celotno kariero po računalnikih premeščajo fiktiven denar, korporativni pravniki, oglaševalci, »poklicni« sprehajalci psov itd. Po tržni logiki bi morale biti usrane službe obratno-sorazmerne z razvojem kapitalizma, dejansko pa so premosorazmerne, opozarja Graeber. Zakaj tu konkurenca ne deluje, za kakšen problem gre in kje je rešitev?

Najprej pogledjmo Graeberjevo (2019, str. 9–10) definicijo usranih služb:

Usrana služba je oblika plačane zaposlitve, ki je tako popolnoma nesmiselna, nepotrebna ali škodljiva, da celo zaposleni ne more upravičiti njenega obstoja, in to kljub dejstvu, da se je zaradi zaposlitvenih pogojev dolžan pretvarjati, da to ne drži.

Graeber opozarja na obseg pojava: čeprav deleža usranih zaposlitev ne moremo natančno izmeriti, to ne pomeni, da ne obstaja.⁴ Avtor navaja podatek,

2 Od tod dva pomembna poudarka v zvezi s participacijo delavcev: prvič, zaradi omenjenega razloga je lahko delo odtujeno tudi v nekapitalističnih ekonomijah; drugič, humaniziranja produkcijskih razmerij ne smemo omejiti samo na participacijo delavcev pri dobičku, saj s tem ignoriramo druga dva pogoja ekonomske demokracije, to je sodelovanje delavcev pri upravljanju podjetij in pa nujnost t. i. notranjega lastništva zaposlenih, bodisi na način delavskega delničarstva ali pa delavskega združništva – vse to je izvedljivo že znotraj kapitalističnega sistema in znotraj tržnih zakonitosti ter instituta zasebne lastnine.

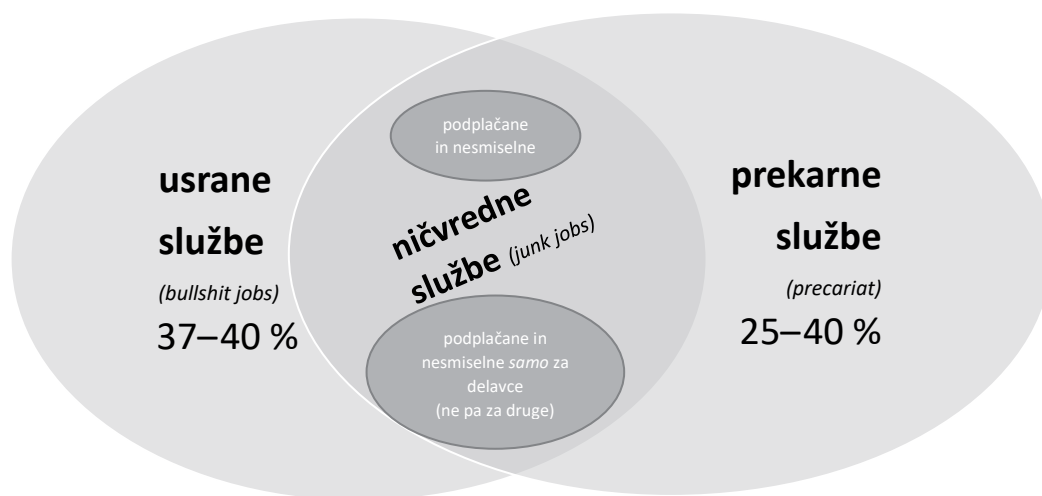
3 Ne nasedajmo tradicionalni občutljivosti za vulgarnost, saj je naveden izraz (v Graeberjevi monografiji z istoimenskim naslovom) konceptualno utemeljen. Graeberjevih usranih služb ne smemo zamešati s prekarnimi zaposlitvami – čeprav sta termina podobna, nista sopenenki. Razlika med obema (brez nje ni mogoče razumeti obravnavanega pojava) prikažem v shemi 1.

4 Tudi zvezd in galaksij še nismo prešteli, a to ne pomeni, da vesolje ni veliko.

da je takšnih delovnih mest v razvitih ekonomijah od 37 do 40 odstotkov, torej, kot trdi: »Približno polovica gospodarstva je iz usranih zaposlitev ali pa take službe podpira« (Graeber, 2019, str. 285). Pri prekarnih zaposlitvah je ocena nekoliko lažja, saj jih evidentirajo tudi mednarodne statistike. Delež prekarcev (med vsemi zaposlenimi) se v kapitalističnih ekonomijah giblje nekje med 25 do 40 odstotki. Nižjo oceno v tem razponu navaja Guy Standing (2018, str. 54), avtor, ki se je prvi poglobljeno ukvarjal s prekariatom, višja ocena pa temelji na povprečju statistik v zvezi z negativnimi obremenitvami pri delu po posameznih državah (OECD, 2023a).

Mimogrede: ne tolažimo se s tem, da je v Sloveniji drugače. Glede prekarnosti naša država res nima nadpovprečnih odstotkov, je pa glede na trend ena od najbolj kritičnih v Evropi. Med letoma 2007 in 2018 smo v Sloveniji povečali delež neprostoVOLJNIH delnih zaposlitev kar za 50 odstotkov! To je drugo največje povečanje (prva je Grčija), medtem ko so se v Evropi v istem času povprečno povečale prekarne zaposlitve »le« za 30 odstotkov. Enako je z začasnimi zaposlitvami med mladimi, tudi tu smo po velikosti tega deleža drugi v EU (leta 2018), takoj za Portugalsko (OECD, 2023b). Ker smo v tem obdobju (2007–2018) doživeli zadnjo največjo ekonomsko krizo, takoj za njo pa tudi vrh izjemne gospodarske konjunktore, se ne moremo izgovarjati na »objektivne« okoliščine poslovanja. Takšno povečanje prekariata je zasluga državne politike.

Shema 1: Tipologija nedostojnih delovnih mest v kapitalističnih gospodarstvih.

V shemi 1 opozarjam na kombinacije nedostojnih delovnih mest v kapitalističnih gospodarstvih. Medtem ko se kategorija (Graeberjevih) usranih služb navezuje na nesmiselnost⁵ dela, prekarna kategorija pa na podplačanost

5 Kot opozarjajo klinični psihologi, to velja celo za patološka stanja, npr. pri diagnozi v zvezi z »izgorelostjo« pri delu. Problem ni v delovni preobremenjenosti, pač pa v njegovi nesmiselnosti – izgorelost je stanje, ko »dejansko ne vidimo smisla v tistem, kar delamo« (Kovič, 2023).

in negotovost,⁶ je še bolj problematičen njun presek, ki ga označujem kot ničvredne službe (*junk jobs*). Ta vsebuje nesmiselna opravila dveh vrst. Ena so takšna, ki so nesmiselna za vse vpletene in za celotno družbo ter hkrati podplačana, včasih celo neplačana. Druga podvrsta tega ničvrednega preseka pa je delo, ki je postalo nesmiselno samo delavcem kot izvajalcem takšnih opravil – čeprav so sicer družbeno koristna – in sicer zaradi mezdne depri- vacije. Prav ta (pod)kategorija del ostaja neverjetno marginalizirna, čeprav smo vsi vse bolj odvisni od nje.

Kdor kljub plačilu za težaško delo ostaja v revščini ali pa oscilira okrog njenega praga, mu slej ko prej zbledi tudi smisel opravil, ki jih opravlja (npr. podplačane medicinske sestre, podplačani izvajalci socialnih storitev, čis- tilke). Podplačanost, ki jo tržne zakonitosti v kapitalizmu spodbujajo, ne pa preprečujejo, uničuje ne le fizična telesa, pač pa tudi nesporno koristna opra- vila, ustanove in poklice.⁷ Kaj koristi sužnju na bombažnem polju, če ve, da iz njegovega pridelka delajo srajce?

In v tem je poanta prejšnje sheme: za razliko od (levega kroga) usranih zaposlitev, ki bi jih lahko ukinili brez škode za kogarkoli, pri ničvrednem delu (na preseku) velja nasprotno – treba ga je sanirati, finančno stimulirati, da preprečimo erozijo smisla družbeno koristnih opravil. Je to sploh možno znotraj kapitalističnega sistema, in če je, kako? Pri tem ne pozabimo, da so omenjene vrste nedostojnih delovnih mest iz sheme 1 le vrh ledene gore. Problem imamo celo z regulacijo legalnega dela, znotraj katerega meritokrat- ska distribucija nagrad ni tržno rešljiva.⁸

Še bolj pa je problematično nevidno delo, npr. gospodinjska dela, dru- žinska oskrba nemočnih ipd.,⁹ ki je izključena iz vseh formalnih regulacij. Čeprav je po merilu vloženega dela, po številu storitev, njihovih izvajalcev (predvsem izvajalk) nevidno delo najobsežnejši sektor ekonomije (Sadasi- vam, 2021; SED, 2021; Rodric, 2002), je hkrati najmanj viden, najpogosteje ignoriran in najbolj na udaru.

Nevidno delo je ogroženo zaradi dveh neoliberalnih prepričanj: da ga je treba izključiti iz vsake, tudi posredne regulacije, ker naj bi s tem samo obre- menili davke in zato škodili formalni ekonomiji, in drugič, da je najbolje, če nevidno delo prepustimo zgolj tržnim zakonitostim ponudbe in povpraševa- nja. Nasprotno je res.¹⁰ Trg je (brez regulacije) izjemno škodljiv, ker ne rešuje,

6 Čeprav se prekariat razrašča tako hitro, da mu definicije težko sledijo, je najbolj celovito opre- delitev prekariata podal Standing (2018, str. 34). Naševa sedem področij prikrajšanosti oz. negotovosti: v zvezi z varnostjo trga dela, zaposlitveno varnostjo, varnostjo službe, varnostjo pri delu, varnostjo reprodukcije spretnosti, dohodkovno varnostjo in varnostjo zastopništva.

7 Trenutno so med poklici v Sloveniji najbolj na udaru novinarstvo ter zdravstvena in socialna nega.

8 Edini poskus reševanja te težave v razvitih ekonomijah je t. i. tripartitni sistem (netržnih) poga- janj med sindikati, delodajalci in državo.

9 Natančnejšo kategorizacijo nevidnega dela podaja Komlosy (2021, str. 80ss).

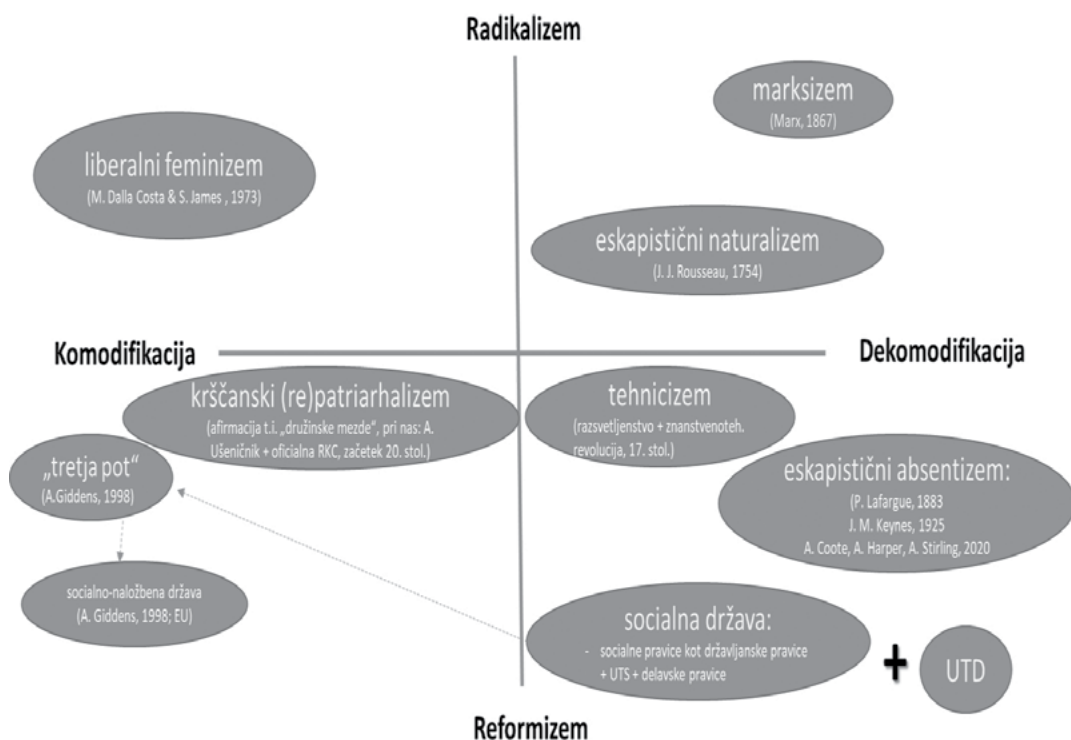
10 Zadnje mednarodne statistike dokazujejo, »da so socialni delavci zaslužili plače, ki so bile za 21 odstotkov nižje od povprečne nacionalne urne postavke. Prevladuje delo s krajšim delov- nim časom, pogosto zaradi pomanjkanja delovnih mest s polnim delovnim časom. Ženske

pač pa zaostruje vse glavne probleme razvitih družb,¹¹ tudi najnovejše, s katerimi se spopadamo v Sloveniji.¹²

Alternative komodifikaciji dela

Alternative, kako delo zavarovati pred škodljivimi učinki trga, so različne, a niso poljubne. Deset najpomembnejših navajam v shemi 2. Ker se predlogi med sabo razlikujejo predvsem v dveh splošnih merilih, sem jih razvrstil na dve osi, glede na stopnjo de/komodifikacije dela (abscisa) in intenzivnost sprememb, ki jih predlogi obravnavajo, torej ali so bolj reformistični ali radikalnejši (ordinata).

Shema 2: Alternative komodifikaciji dela.

predstavljajo več kot 80 odstotkov delovne sile v oskrbi, kar kaže, kako se neenakosti med spoloma izražajo v sektorju» (Goudriaan in Renouvel, 2023).

11 Seznam teh problemov navajam v Dragoš (2021b). Najnovejši dokaz, da je to res – saj trgi s »samodejnim« mehanizmom ponudbe in povpraševanja ne morejo rešiti niti temeljne produkcijske težave, pomanjkanja delovne sile in kakovostnih delovnih mest – vidimo v vseh evropskih državah in ne le znotraj ožjih panožnih segmentov (Fernandes, 2023).

12 Zlasti: zdravstvena in stanovanjska oskrba (Wixforth in Haddouti, 2023; Dubois, 2023), problemi z inflacijo (Weiss, 2023; Weber, 2023; Wixforth in Haddouti, 2023; Nilsson, 2023; Lipnik, 2023), vodenje gospodarstva (Kovač, 2023), izgubljanje delovnih mest zaradi tehnološkega napredka (Beblový, Maselli in Veselková, 2014) in revščina (Narayan, 2000; Ferrandis in Ruiz, 2023; Mason, 2023).

Začnimo zgoraj desno, pri marksistični alternativni, saj se je koristno spomniti, da ta alternativa ni prva, a je najradikalnejša in hkrati zahteva najkorenitejši umik človeškega dela iz trga. Če je izvorni problem gospodarstva, človeštva in celotne družbe trženje oz. poblagovljenje dela (komodifikacija),¹³ bi tudi rešitev morala biti radikalna. A predlog ima, odkar se je pojavil pa vse do danes, tri glavne težave. Prvič, ni jasno, kako naj bi ekonomija sploh delovala, če bi ukinili tržne zakonitosti; drugič, vsi poskusi prakticiranja sistema, kakršnega je napovedal Marx, so klavrno propadli in povzročili veliko žrtev in trpljenja; tretjič, tudi če bi bila komunistična utopija izvedljiva, ostaja nerešeno vprašanje, kaj naj storimo do takrat.

Naslednja alternativa, ki ohranja enake cilje, a zavrača radikalizem, je eskapistični absentizem. Gre za idejo, da je dekomodifikacija izvedljiva že brez revolucionarnega prevzema oblasti, in sicer preprosto tako, da bi manj delali. Prvi je to idejo zagovarjal Paul Lafargue, Marxov sodobnik (tudi njegov zet), ko je zahteval umik dela iz trga, in sicer s spremembo navad: »Človek se mora navaditi delati le tri ure na dan« (Lafargue, 1883, poglavje II). Pri tem bi namesto revolucionarnega aparata za rušenje oblasti zadostovala že zgolj sprememba vrednot pri delavcih; namesto storilnosti, ki jo kapital izkorišča, je treba kot prioriteto določiti brezdelje (»O, Lenoba, usmili se našega dolgega trpljenja! O, lenoba, mati umetnosti in plemenitih vrlin, bodi balzam za človeško stisko!«, Lafargue, 1883, poglavje IV).

Ta beg od dela dobi pospešek v 20. in 21. stoletju, a tokrat brez moraliziranja in naivnosti, pač pa s sklicevanjem na razvoj produkcijskih sil, torej tehnologije in kakovosti delovne sile, ki omogoča obratno-sorazmeren odnos med družbenim bogastvom in količino živega dela. Zato je John M. Keynes (1930) že pred drugo svetovno vojno napovedal možnost skrajšave tedenskega delavnika zgolj na 15 ur, ne da bi se znižala plača, kar je zahteval že Lafargue.¹⁴

Pomanjkljivost teh predlogov ni v realizaciji, pač pa v učinkih, saj vse drugo, razen zmanjšane količine dela, ostane enako. V tem pogledu je bil radikalnejši starejši eskapistični naturalizem, ki je verske nauke o vlogi dela postavil na glavo. Jean-Jacques Rousseau, razsvetljenski filozof, je z apelom »Nazaj k naravi!« zahteval celovito vrnitev človeka in družbe v izvorno, neodtujeno »naravno« stanje, ki ga je naknadno pokvarila civilizacija, zlasti z izumom zasebne lastnine. Zadnji močan odmev teh idej se je zgodil z eksplozijo mladinske kontrakture v šestdesetih letih 20. stoletja, ki ni brez zveze z najnovejšimi iskanji »naravnih« življenjskih slogov v sodobnih ekoloških gibanjih.

Takšne eskapistične ideje se lahko zdijo naivne, gotovo pa niso nevarne, v nasprotju s tehnicizmom, ki je od vseh naštetih pogledov najvplivnejši (zlasti v

13 »Predmet, ki ga delo producira, njegov produkt, mu stopi nasproti kot neko tuje bitje, kot neka od producenta neodvisna moč. [...] Povnanjenje delavca v njegovem produktu pomeni ne le, da postane njegovo delo neki predmet, neka vnanja eksistenca, temveč da biva izven njega, neodvisno, njemu tuje, in da postane nasproti njemu samostojna sila, da mu stopi življenje, ki ga je posodil predmetu, sovražno in tuje nasproti« (Marx, 1979b, str. 302-304).

14 V zadnjem času tudi: Coote, Harper in Stirling, 2021; pri nas Korošec, 2011; Huš, 2014; Klarič, 2017. Najnovejši predlog tedenskega delavnika, ki bi trajal štiri dni, pa je oblikoval evropski komisar za zaposlovanje in socialne pravice Nicolas Schmit (*Le Monde*, 2023).

krizah). Čeprav je nasprotni pol rousseaujevskega naturalizma, se tudi ta smer navdihuje pri razsvetljenstvu (racionalnost) in znanstvenotehnoloških revolucijah. Tehnicizem je neurejen in večkrat nekonsistenten skupek različnih idej, a z osnovno poanto, ki v spregi z močjo deluje kot ideologija. Ta poanta se glasi – vse glavne družbene probleme, od socialnih do ekoloških, bo slej ko prej rešil že sam razvoj tehnike in naravoslovnih znanosti.¹⁵ Predpostavlja se, da bo dekomodifikacija dela dosežena s sicer postopnim, toda vse hitrejšim nadomeščanjem živega dela s preteklim (stroji, roboti, umetna inteligenca itd.). Delo naj bi se torej osvobodilo že znotraj kapitalizma in to brez posegov države in njenih stroškov; neoliberalizem je osrednja ideologija te utopije.

Intelektualno zanimivejša je alternativa, ki jo predstavlja liberalni¹⁶ feminizem. Gre za zahteve, da bi žensko enakopravnost v zvezi z delom dosegli z uvedbo statusa, ki ga uživa moški spol že od nekdaj, torej z vključitvijo nevidnega dela med plačane zaposlitve. S tem bi se odpravili glavni štirje tradicionalni dejavniki podrejanja žensk:

- dejstvo, da je še bolj od formalnega trga delovne sile izkoriščano tisto delo, ki je nujno, a sploh ni plačano, to je nevidno delo,
- da se daleč največji del nevidnega dela izvaja znotraj družine in sorodstvenih mrež,
- da skoraj vse nevidno delo deluje na ženski pogon, saj je tradicionalno in samoumevno delegirano ženskemu spolu,
- da so vse velike javne institucije, npr. državni aparat, politične stranke in gibanja, v moških rokah, zato se celo znotraj progresivnega dela meščanskih in delavskih organizacij problematika nevidnega dela ne rešuje.

Odlični predstavnici tega pristopa sta Mariarosa Dalla Costa in Selma James, ki zahtevata uvedbo plač za hišno delo, da ženske ne bodo več v lastnem domu »sužnje mezdnih sužnjev«. Ker so njihovi možje na formalnem mezdnem trgu v vlogi sužnjev, one pa jih doma servisirajo zastonj, sta iz tega izpeljali povsem logičen sklep, da »produktivnost mezdnega suženjstva temelji na neplačanem suženjstvu« (Dalla Costa in James, 1973, str. 17). Kljub pronicljivosti tega predloga se zatika pri izvedljivosti, saj ta varianta feminizma ne podaja odgovorov na nekatere ključne težave, ki se pojavijo, ko skušamo omenjene probleme rešiti s potiskanjem nevidnega dela v smeri formalne komodifikacije.¹⁷

15 Dober pregled nevarnosti tega pristopa podaja Rizman (2023).

16 Tu je oznaka *liberalni* uporabljena zgolj za razlikovanje od socialdemokratske, marksistične, konservativno-meščanske in radikalne struje feminizma. Sicer je res, da bolj ko gremo v podrobnosti, bolj je omenjen kriterij za razvrščanje feminističnih struj nezanesljiv, je pa kljub temu pri splošnih opisih pogosto uporabljen, npr. v: Komlosy, 2021, str. 47; Haralambos in Holborn, 2005, str. 267ss; Turner, 2006, str. 199–201; Outhwaite in Bottomore, 1998, str. 226–228; Ritzer, 1992, str. 462–481; delno tudi Pogačnik, str. 2006, str. 1127–1128).

17 Na primer: ali gospodinjska opravila profesionalizirati s poklicno kvalifikacijo, ki zahteva dolgotrajne postopke, raznovrstno izobraževanje, sistem napredovanja ipd.; ali podpreti odpiranje novih, nekvalificiranih delovnih mest z nekvalificirano delovno silo; ali oblikovati specializirane ali integrirane storitve na tem področju; kako pritegniti moške in defeminizirati področje; kako regulirati ponudbo in povpraševanje; kako konkurirati ponudbi na črnem trgu itd. (več o tem v Hrženjak, 2007).

Najmanj posrečene alternative – ki so, žal, najaktualnejše – so navedene v levem spodnjem kvadrantu sheme 2. Čeprav prihajajo tako z desne kot z leve strani političnega spektra, jim je skupna smer, da si osvobajanje dela obetajo z njegovim potiskanjem v večjo, ne pa v manjšo komodifikacijo. Ena od najstarejših je krščanski (re)patriarhalizem, katerega najglasnejši pobudnik je v Sloveniji katoliška cerkev. Najvidnejši predstavnik tega pristopa je bil teolog Aleš Ušeničnik, ki je v prvi polovici 20. stoletja o tej temi vodil dvajset let trajajočo polemiko s katoliškim sociologom Andrejem Gosarjem.¹⁸ Po mnenju Ušeničnika (1910) naj bi pravičnost v delovnih razmerjih bila izvedljiva zgolj s »pravičnim« plačilom delavcem, ki bi ga na trgu delovne sile dosegli z uveljavitvijo t. i. »družinske mezde«, s katero bi delavec prejel tolikšno plačilo, da bi se lahko z njim dostojno preživiljal on in njegovi družinski člani. Slabosti tega pristopa, ki jih je kritiziral Gosar, so predvsem štiri:

- nepremišljenost: ni pojasnjeno, kaj naj bi bila primerna (»pravična«) plača kot tudi ne dilema, ali naj delavec s številčno družino dobi večje plačilo za isto količino dela, kot ga opravi samska oseba brez družine, in če je odgovor pritrđen, kdo bo pokrtil razliko v njunih plačah;
- antisocialnost: da bi delodajalci zgolj v imenu svojih krščanskih načel in brez posegov države res začeli izplačevati »pravične« plače, ni verjetno; in tudi če bi bilo, včasih sploh ni možno, na primer v tistih primerih, ko za prenizko mezdo ali njeno odsotnost niso delodajalci osebno krivi (v krizah, stečajih). Kaj storiti v teh primerih in ob odsotnosti socialne države, ki jo je Ušeničnik odklanjal, ker je v njej videl komunistično nevarnost?
- kulturni boj: ker je Ušeničnik uveljavljanje »pravičnih« razmerij med delom in kapitalom načrtoval brez državne regulacije, mu ni ostalo drugega, kot da je zahteval vesplošno moralno prenovu celotne družbe, tudi vcepjanje pravih (krščanskih) vrednot delavcem in delodajalcem, kar se naj bi zgodilo pod vodstvom katoliške cerkve, in sicer od zgoraj navzdol (Ušeničnik, 1910, str. 457–808); s tem je prvi na Slovenskem zahteval kulturno revolucijo in zaostрил kulturni boj (takrat še nikjer ni bilo komunistov!), katolicizmu pa trasiral pot v avtoritarni koncept družbe;
- totalitarizem: v istem času, torej kmalu po prvi svetovni vojni, se je v Evropi, tudi na Slovenskem, začel uveljavljati avtoritarni korporativizem, ki so ga najbolj dosledno prakticirali v fašističnih državah (Italija, Avstrija, Španija, Portugalska), in sicer na enakih idejah, kot jih je razvil Ušeničnik že več kot desetletje pred tem.

Naslednji alternativni izhajata iz idej istega avtorja, a ju je kljub temu treba omenjati ločeno. Gre za Giddensovo *Tretjo pot* (2000) in pa za njeno naknadno izpeljavo, ki je postala uradna politika EU, to je koncept socialno-naložbene

18 Več o teh razhajanjih v: Gosar, 1987; Pelikan, 1997; Dragoš, 1998, str. 143–173 in 210–218; 1993, str. 37–40; 2015, str. 255–262.

države.¹⁹ Tretja pot je poskus iskanja sredine med politično levico in desnico, kar na področju regulacije dela pomeni iskanje novega ravnovesja med socialno državo in tržnimi zakonitostmi. Giddens ni upošteval, da prav to, kar naj bi on s tretjo potjo trasiral na novo – predstavlja že klasična socialdemokracija sama po sebi, saj je nastala z zavrnitvijo obeh ekstremov, komunistične centralizacije in anarholiberalnega prostega trga.

A ne pozabimo bistvenega, namreč, da Giddensov namen ni bil iz klasičnega zgodovinskega (socialdemokratskega) kompromisa narediti posodobljen kompromis, kjer bi se »tretja pot« poskušala znova otresti škodljivih levih in desnih ekstremov, kolikor jih je pač še ostalo. Giddensova pristranskost je v tem, da je obstoječi model socialdemokracije, ki jo je hotel posodobiti, oklesal samo levih vsebin, da bi se bolj približal desnim.

Prva posledica je bila v oslabitvi angleških laburistov in prevladi torijcev in v poznejšem izstopu Združenega kraljestva iz EU. Druga posledica pa je bil dodaten veter v jadra sodobni desnici po vsej Evropi, ki krči socialno državo z natančno istimi argumenti, ki jih je uporabil prav Giddens v svoji tretji poti. Gre za predsodke o tem, da je klasična socialna država nepravilna, ker jemlje bogatim in daje revnim ter moralno kvari ljudi, saj jih zaradi socialnih podpor odvrča od dela.

Sisteme podpore je treba spremeniti tam, kjer vodijo v moralno nevarne situacije. Kjer je le mogoče, je treba spodbujati več aktivnega tveganja, če pa je to nujno, so potrebne zakonske obveze. (Giddens 2000, str. 126)

Ne pozabimo, kdo je tarča. Opozorilo pred padcem v brezno »nevarnih situacij« – ker denar človeka moralno spridi, če ga dobi od države – ni niti Giddens niti nihče drug od teh, ki ga ponavljajo za njim, nikoli naslovil na zgornje sloje. Vedno je svarilo pred tem najglobljim krogom pekla uperjeno zgolj proti tistim spodaj, ki imajo najmanj.²⁰ Da to ni nič novega, ne more veljati za tolažbo. Že v 19. stoletju je isto poudarjal Spencer, a je takrat veljal za antikonservativca, saj je v njegovem času ta ideja nekako asociirala na darvinizem, ki je bil miselna novost. Sto let pozneje pa je Giddensovo ponavljanje istega moraliziranja v tretji poti preraslo v politični program prenovljene levice:

Politika tretje poti bi morala, zavedajoč se težavne zgodovine države blaginje, upoštevati nekatere desničarske kritike. Država blaginje je v osnovi nedemokratična, ker je odvisna od distribucije podpore od zgoraj navzdol. (Giddens, 2000, str. 117)

19 Več o tem konceptu (angl. *social investment state*) v: Morel, Palier in Palme, 2009; Vandembroucke in Vleminckx, 2011; Kersbergen in Hemerijck, 2012; MacGregor, 2014; Ronchi, 2018; Filipović Hrast in Rakar, 2018, str. 88–93; Dragoš, 2021c.

20 Eden od najbolj nazornih in škandaloznih primerov tega pravila je prav Slovenija, saj že ves čas od začetka samostojne države – to pomeni vsako leto, brez izjeme – namenjamo za socialno področje občutno manj denarja od evropskega povprečja, hkrati pa ostajamo veskozi visoko nad povprečjem EU pri proračunskem financiranju ekonomskega sektorja (merjeno v % BDP; Eurostat, 2021).

Prav iz teh Giddensovih idej je vzniknila tudi uradna evropska socialno-naložbena država, ki naj bi nadomestila obstoječo – preživelo, domnevno ne-učinkovito, predrago in nepošteno – socialno državo. Novost socialno-naložbene države, v primerjavi s tretjo potjo, ni v tem, da bi bila drugačna, pač pa v dveh lastnostih, ki se že kažeta za škodljivi (zlasti po zadnji ekonomski krizi). Prva je, da vsebuje podrobnejše smernice in načrte o tem, kako konkretizirati Giddensove ideje iz tretje poti, druga posebnost pa je moč, ki so ga evropske države temu konceptu podelile s konsenzom na ravni EU.

Torej, za kaj sploh gre? V čem je domnevna novost, »dodana vrednost« socialno-naložbenega koncepta? Odgovor je: prevrednotenje. V primerjavi s klasično socialno državo je »nov« koncept legitimiral prav tisto, kar je v »starem«, klasičnem, veljalo za prekršek. V imenu zmanjševanja t. i. novih družbenih tveganj (za katera klasična socialna država domnevno ni usposobljena, ker jih še ni poznala) se dogaja premeščanje sredstev in njihovih virov iz »starih« programov – temelječih na redistribuciji in dekomodifikaciji – v »nove« programe, v katerih so socialni cilji devalvirani v korist ekonomskih.

Preprosteje rečeno, namesto klasičnih podpor tistim, ki so izvrženi iz trga dela, naj bi bila vloga socialne države v večjem financiranju programov, ki izboljšujejo in spodbujajo kakovost človeškega kapitala za tekmovanje na trgu delovne sile. Prav »nov« koncept, ki naj bi s socialnimi naložbami preprečeval nova družbena tveganja, je sam največje tveganje. Če ga vzamemo zares, se nam lahko zgodi črni scenarij s štirimi koraki (Vandenbroucke in Vleminckx, 2011, str. 8–9):

1. revščina bi se povečala, saj bi se povprečni dohodek delovno aktivnih gospodinjstev povečal,
2. relativni delež delovno neaktivnih gospodinjstev bi ostal enak,
3. hkrati bi se dvignil prag revščine, ker je odvisen od mediane dohodkov,
4. medtem pa bi socialni programi postali manj redistributivni, nadomestila za brezposelnost bi se znižala, saj veljajo za relikv »stare« socialne države.

Socialno-naložbeni koncept bi mogoče lahko postal koristen le z dvema pogoje: če bi nehal biti škodljiv (za socialno margino) in če bi se odpovedal vlogi trojanskega konja neoliberalizma. A nič ne kaže, da bi se to lahko zgodilo. Omenjene alternative ne bo mogoče socializirati, še manj opustiti, dokler se bo ujemala z »lizbonsko« pogodbo EU (2009), ki daje poudarek večji liberalizaciji trgov, večji odvisnosti od tržnih zakonitosti in manjši regulaciji podjetij. Če se tu ne bodo zgodile spremembe, bo ta zveza socialno-naložbene države z lizbonsko pogodbo vodila v spore med evropskimi državami (Diamond, Roger in Daniel, 2015).

Slabostim naštetih predlogov se še najbolj izogneta zadnji alternativni iz spodnjega desnega kvadranta sheme 2: klasična socialna država in univerzalni temeljni dohodek (UTD).²¹ Kajti v vsej človeški zgodovini je prvič in

21 Literature o univerzalnem temeljnem dohodku je veliko, tudi v Sloveniji. Zadnja znanstvena monografija o UTD, ki to tematiko predstavi najceloviteje in dokaže, da je uvedba UTD

najbolj intervenirala na področje dela šele največja družboslovna inovacija 20. stoletja, to je socialna država. Za družboslovno inovacijo gre zato, ker je brez znanosti ne bi bilo.²² Nastanek socialne države ni posledica družbenih kriz, revščine, trpljenja niti uporov zatiranih množic (ki so se dogajali v vsej zgodovini, npr. že pred našim štetjem v času rimskega Spartaka ali pa nekaj stoletij pozneje s krščanstvom ali pa z dve tisočletji poznejšo najbolj emancipatorsko in globalizirano ideologijo 19. stoletja, z marksizmom, ki vključuje protikolonialistična gibanja 20. stol.).

Nastanek socialne države je v 20. stoletju omogočila šele povezava med empirijo in teorijo, ki je bila pred tem nerazvidna in prepuščena političnemu voluntarizmu in predsodkom. Šele s tem znanstvenim prispevkom se je prvič v zgodovini pokazalo, da empirija o socialni stratifikaciji korespondira – evidentno, preverljivo – s teoretskimi implikacijami za kapitalistični sistem. Narkar se je to spoznanje politično institucionaliziralo predvsem v Evropi, ker jo je najbolj prizadela katastrofa med drugo svetovno vojno. K tej povezavi teorije z empirijo so največ pripomogle sociologija, ekonomija, politologija pa tudi socialno delo, odkar se je iz dobrodelnosti preoblikovalo v družboslovno disciplino.

Po zaslugi omenjenega koncepta se je klasični vlogi najmočnejše institucije, države, uspelo transformirati iz represivne v socialno tako, da je iz komodifikacije izvzela tiste količine človeškega dela, ki se odslej brez diskriminacije namenjajo vsem članom družbe (javne storitve), ki so z redistribucijo bogastva postale dostopne tudi spodnjim slojem (progresivni davki), ki blažijo izkoriščanje zaposlenih na trgu delovne sile (delavske pravice, tripartitni sistem) in omogočajo preživetje vse večji kategoriji državljanov, ki je izvržena iz trga delovne sile (starejši, nezaposleni, bolni, invalidi) ali pa se še ni vključila vanj (mladi).

Še več, samo socialna država delno rešuje tudi tisto, kar ni uspelo nobeni drugi alternativni iz sheme 2, problematiko nevidnega dela. Na primer, neplačano skrb za nego in vzgojo otrok, za bolnike in starostnike, rešujejo javni programi, do katerih imajo dostop tudi plačilno nezmožni, skrb za materinstvo in porodnice se rešuje s pravico do delnega dohodka oz. nadomestil v času porodniškega dopusta. Vse te probleme neplačanega dela socialna država blaži v smeri *dekomodifikacije*, ne pa v nasprotni smeri (kot predlagajo alternative iz leve polovice sheme 2).

tudi ekonomsko izvedljiva brez uvedbe novih davkov, je v Sloveniji izšla pred štirimi leti (Dragoš, 2019).

22 Kljub obširnosti in nepreglednosti literature o nastanku socialne države priporočam za splošen pregled: Gladstone, 2003; Kennedy, 2013; Kennett in Lendvai-Bainton, 2017; Siim, 2006; Outhwaite in Bottomore, 1998; O'Rand, 2012; Fives, 2008; Haralambos in Holborn, 2005. V jugoslovanskem in slovenskem prostoru najdemo prva in analitično najboljša dela o tem v: Kržišnik, 1976; Ružica, 1985; Rus, 1990.

Sklep

Socialna država je zato najpomembnejša družboslovna inovacija, ker ji je prvič v zgodovini uspelo združiti tržno kompetitivno družbo s humanističnimi načeli in znanstveno preverljivimi dejstvi. Spoj demokracije in kapitalistične ureditve se je lahko stabiliziral le z institucionalizacijo redistribucijske funkcije, ki jo je prevzela država.

Tako so nastale socialne politike 20. stoletja. Te se kljub različnim variacijam vse usmerjajo k dvema glavnima ciljema, v demarginalizacijo najšibkejših, da družba ne razpade, hkrati pa v zagotavljanje kakovosti življenja za vse družbene sloje (z javnimi storitvami in programi). Živimo v času, ko je ta pristop že pol stoletja na udaru neoliberalizma, in to s povsem enakimi ugovori proti socialni državi, s kakršnimi so izpodbijali zamisel o tem konceptu že pred njegovim nastankom (npr. v 19. stol.) – da gre za nepravičnost, za finančno nevzdržnost, za dušenje tržne svobode, za erozijo meritokracije s penetracijo komunističnih idej (za propad načela »kdor ne dela, naj ne jé«), za dušenje civilne družbe, svobode, ekonomije itd. Nič od tega ni res – razen treh dejstev:

- a) ker se je koncept socialne države uspešno dokaz(ov)al po drugi svetovni vojni, predvsem v Zahodni Evropi, je s stopnjevanjem globalne kompetitivnosti nastal vtis, da je geografska omejenost tega koncepta dokaz njegove nesposobnosti;
- b) ker redistribucijska in blaginjska funkcija povečuje stroške, saj se država iz tradicionalno-represivne vloge ne more spremeniti v socialno brez povečanja davkov, se zaostri vprašanje učinkovitosti tega koncepta;
- c) s tem pa se problematizira tudi vprašanje njene uspešnosti (v pomenu stopnje realizacije ciljev). Pokazalo se je, da socialni državi – kljub obljubam – ni uspelo zmanjšati nekakovostnih delovnih mest, sistem socialnih pravic je postal preveč razdrobljen, nepregleden in včasih na prenizki ravni, saj socialne pravice niso postale brezpogojne, pogosto jim ne uspe zmanjšati revščine niti po obsegu, niti po dolgotrajnosti, niti po globini, hkrati pa je raven socialnih pravic (»transferjev«) še vedno odvisna predvsem od političnega voluntarizma vsakokratnih vladnih koalicij.

Ker so navedene kritike vsebinsko pomembne (v nasprotju z večino drugih), jih ni mogoče zreducirati zgolj na interese elit ali ideologijo. Zato se je koristno spomniti, kakšne so možnosti za (de)komodifikacijo človekovega dela in pa glede celovitosti oz. globine potrebnih sprememb (reformizem / radikalizem). Čeprav so alternative številne, niso poljubne. V članku sem jih omenil deset: marksizem, eskapistična naturalizem in absentizem, liberalni feminizem, tehnicizem, krščanski (re)patriarhalizem, Giddensova tretja pot, koncept socialne države, njena evropska alternativa, socialno-naložbena država in univerzalni temeljni dohodek.

Pri prenovi socialne države je treba biti previden, da ne podležemo neoliberalnim ugovorom, ki ne gredo v smeri izboljšanja socialne države, pač pa

erodirajo legitimnost njenega obstoja. Previdnost pomeni upoštevanje dveh poudarkov:

1. Giddensova tretja pot, tudi njena socialno-naložbena konkretizacija, ne vsebuje niti enega predloga, ki bi hkrati uresničeval cilje socialne države (ne pa se od njih oddaljeval) in pa pomenil takšno izboljšavo, ki je ne bi bilo mogoče realizirati znotraj klasične socialne države; šele s tema dveh pogojema – ko bi bila izpolnjena – bi bila smiselna zamenjava socialne države z nečim drugim.
2. Hkrati pa je treba priznati, da socialna država nikoli (kljub obljubam) ni zmogla odpraviti revščine in prekariata, ker ju je ves čas zgolj zadrževala pod prenizkim pragom, za katerega se je pokazalo, da je bil nezadosten za odpravljanje omenjenih pojavov (Maestripieri in Sabatinelli, 2012).

Prvi problem je rešljiv samo politično.²³ Dejanska pomanjkljivost socialne države, omenjena v drugi točki, pa je preprosto rešljiva že zgolj tehnično, to je z minimalno dopolnitvijo državljanskih pravic na način, ki fiskalno sploh ni sporen – gre za uvedbo univerzalnega temeljnega dogodka.

Viri

- Beblavý, M., Maselli, I., & Veselková, M. (ur.) (2014). *Let's get to work! The future of labour in Europe*. Brussels: Centre for European Policy Studies.
- Biblija.net (b.d.). Geneza, prva Mojzesova knjiga. *Stara zaveza*. Pridobljeno 12. 8. 2023 s <https://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Mz&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>
- Coote, A., Harper, A., & Stirling, A. (2021). *The case for a four day week*. Cambridge: Polity Press. Pridobljeno 16. 7. 2023 s <https://files.libcom.org/files/Dalla%20Costa%20and%20James%20-%20Women%20and%20the%20Subversion%20of%20the%20Community.pdf>
- Della Costa, M., & James, S. (1973). *The power of women and the subversion of community*. Pétroleuse Press. Pridobljeno 1. 12. 2023 s <https://files.libcom.org/files/Dalla%20Costa%20and%20James%20-%20Women%20and%20the%20Subversion%20of%20the%20Community.pdf>
- Diamond, P., Roger, L., & Daniel, S. (2015): *The social reality of europe after the crisis: trends, challenges and responses*. London, New York: Policy Network.
- Dragoš, S. (1993). (Eks)centričnost katoliških modelov na Slovenskem. V F. M. Dolinar, J. Mahnič, & P. Vodopivec (ur.), *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*. Ljubljana: Slovenska matica (str. 34–47).
- Dragoš, S. (1998). *Katolicizem na Slovenskem*. Ljubljana: Krtina.
- Dragoš, S. (2015). Ignoriranje Gosarja. V J. Gašparič, & A. Veber (ur.), *Dr. Andrej Gosar (1887–1970)*. Celje: Celjska Mohorjeva družba (str. 248–266).
- Dragoš, S. (ur.) (2019). *Enostavna ideja: univerzalni temeljni dohodek*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

²³ To pomeni, da ni odvisen zgolj od ekspertnih argumentov, pač pa je za rešitev problema potreben politični premik v pomenu koincidence med pritiskom civilne družbe in dojemljivostjo političnih elit.

- Dragoš, S. (2021a). Bullshit jobs and universal basic income. *Anthropological Notebooks*, 27(3), 136–158.
- Dragoš, S. (2021b). Univerzalne temeljne storitve: najpomembnejša družboslovna inovacija 20. stoletja. V A. Coote, & A. Percy, *Univerzalne temeljne storitve*. Ljubljana: OPRO (str. 125–129).
- Dragoš, S. (2021c). Socialno-naložbena država. V M. Ignjatović, A. Kanjuo Mrčela, & R. Kuhar (ur.), *Pandemična družba*. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo (str. 240–244).
- Dubois, H. (2023). How to prevent a housing crisis. *Social Europe*, 2. 5. 2023. Pridobljeno 1. 12. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/how-to-prevent-a-housing-crisis>
- Eurostat (2021). *Total general government expenditure by function*. Pridobljeno 20. 7. 2023 s [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Total_general_government_expenditure_by_function,_2021_\(%25_of_GDP\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Total_general_government_expenditure_by_function,_2021_(%25_of_GDP).png)
- Fernandes, S. (2023). Improving working life in France - and the EU. *Social Europe*, 17. 7. 2023. Pridobljeno 23. 7. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/improving-working-life-in-france-and-the-eu>
- Ferrandis, D., & Ruiz, H. (2023). When life gives you lemons, make anti-poverty strategies. *Social Europe*, 26. 5. 2023. Pridobljeno 26. 5. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/when-life-gives-you-lemons-make-anti-poverty-strategies>
- Filipovič Hrast, M., & Rakar, T. (2018). *Socialna politika danes in jutri*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Fives, A. (2008). *Political and philosophical debates in welfare*. New York: Palgrave Macmillan.
- Giddens, A. (2000). *Tretja pot: prenova socialne demokracije*. Ljubljana: Orbis.
- Gladstone, D. (2003). History and social policy. V P. Alcock, A. Erskine, & M. May, *Social policy*. Oxford: Blackwell Publishing (str. 25–30).
- Gosar, A. (1987). Glas vpijočega v puščavi. 2000, 37/38/39, 85–133.
- Goudrian, J. V., & Renouvel, S. (2023). European social dialogue for Europe's social services. *Social Europe*, 13. 7. 2023. Pridobljeno 15. 7. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/european-social-dialogue-for-europes-social-services>
- Graeber, D. (2019). *Bullshit jobs*. Great Britain: Penguin Books.
- Haralambos, M., & Holborn, M. (2005). *Sociologija: teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
- Hrženjak, M. (2007). Sprememba neplačanega reproduktivnega dela v plačano zaposlitev: rezultati pilotnega preizkusa. *Družboslovne razprave*, 23(56), 57–73.
- Huš, K. (2014). Lahko brezposelnost znižamo s krajsanjem polnega, 40-urnega delavnika? *Pod črto, Medij za neodvisno novinarstvo*, 16. 11. 2014. Pridobljeno 16. 7. 2023 s <https://podcrto.si/lahko-brezposelnost-znizamo-s-krajsanjem-polnega-40-urnega-delavnika>
- Kennedy, P. (2013). *Key themes in social policy*. London: Routledge.
- Kennett, P., & Lendvai-Bainton, N. (2017). *Handbook of European social policy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Kersbergen, Van K., & Hemerijck, A. (2012). Two decades of change in Europe: the emergence of the social investment state. *Journal of Social Policy*, 41(3), 475–492.
- Keynes, J. M. (1930). Economic possibilities for our grandchildren. V J. M. Keynes, *Essays in persuasion* (1963). New York: W. W. Norton & Co. (str. 358–373). Pridobljeno 16. 7. 2023 s <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/1930/our-grandchildren.htm>
- Klarič, M. (2017). Skrajševanje delovnega časa kot rešitev brezposelnosti. *Novice, Svet24*, 23. 5. 2017. Pridobljeno 9. 1. 2023 s <https://novice.svet24.si/clanek/novice/svet/59241910ce566/skrajsevanje-delovnega-casa-kot-resitev-brezposelnosti>

- Komlosy, A. (2021). *Delo, globalnohistorična perspektiva od 13. do 21. stoletja*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Korošec, V. (2011). Za krajši delovni čas. *Mladina*, 17. 3. 2011. Pridobljeno 16. 7. 2023 s <https://www.mladina.si/53462/za-krajshi-delovni-cas>
- Kovač, B. (2023). Družčina na SDH. *Mladina*, 26. 5. 2023, str. 33.
- Kovič, P. (2023). Dr. Aleksander Zadel: sodobni človek je zelo zabredel. *Delo*, 13. 7. 2023. Pridobljeno 14. 7. 2023 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/dr-aleksander-zadel-sodoben-clovek-je-zelo-zabredel>
- Kržišnik, A. (1976). *Uvod v zgodovino socialne politike*. Ljubljana: Partizanska knjiga, VŠSD.
- Lafargue, P. (1883). *The right to be lazy*. Pridobljeno 22. 5. 2023 s <https://www.marxists.org/archive/lafargue/1883/lazy/index.htm>
- Le Monde* (2023). La semaine de quatre jours comme solution à la pénurie de main-d'œuvre en Europe, selon le commissaire européen à l'emploi. *Le Monde*, 26. 5. 2023. Pridobljeno 23. 7. 2023 s https://www.lemonde.fr/economie/article/2023/05/28/la-semaine-de-quatre-jours-comme-solution-a-la-penurie-de-main-d-uvre-en-europe-selon-le-commissaire-europeen-a-l-emploi_6175226_3234.html
- Lipnik, K. (2023). Dobički podjetij so lani upadli. *Delo*, 4. 5. 2023. Pridobljeno 18. 5. 2023 s <https://www.delo.si/gospodarstvo/novice/dobicki-podjetij-so-lani-upadli>
- MacGregor, S. (2014). *Welfare: theoretical and analytical paradigms*. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development.
- Maestripiéri, L., & Sabatinelli, S. (2012). *Experiencing precariousness in European cities: the young between risks and opportunities in times of crisis*. Edinburgh: Politecnico di Milano. Pridobljeno 21. 7. 2023 s https://www.academia.edu/23575294/Experiencing_precariousness_in_European_cities_the_young_between_risks_and_opportunities_in_times_of_crisis?email_work_card=view-paper
- Marx, K. (1979a). *Kritika Heglovega državnega prava*. V K. Marx, & F. Engels, *Izbrana dela, I. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba (str. 57–134).
- Marx, K. (1979b). *Kritika nacionalne ekonomije (Pariški rokopisi 1844)*. V K. Marx, & F. Engels, *Izbrana dela, I. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba (str. 245–398).
- Mason, P. (2023). On the wrong side of Britain's history. *Social Europe*, 22. 5. 2023. Pridobljeno 22. 5. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/on-the-wrong-side-of-britains-history>
- Morel, N., Palier, B., & Palme, J. (ur.) (2009). *What future for social investment?* Stockholm: Institute for Futures Studies.
- Narayan, D. (ur.) (2000). *Voices of the poor: can anyone hear us?* New York: Oxford University Press, The World Bank. Pridobljeno 16. 7. 2023 s <https://documents1.worldbank.org/curated/en/131441468779067441/pdf/multi0page.pdf>
- Nilsson, V. (2023). Mayday, mayday: a warning from the labour movement. *Social Europe*, 1. 5. 2023. Pridobljeno 1. 12. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/mayday-mayday-a-warning-from-the-labour-movement>
- OECD (2023a). *Job quality*. OECD.Stat: Pridobljeno 20. 6. 2023 s <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=JOBQ>
- OECD (2023b). *Involuntary part-time workers*. OECD.Stat: Pridobljeno 20. 6. 2023 s <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=JOBQ>
- O'Rand, A. M. (2012). The changing life course. V G. Ritzer (ur.), *The Wiley-Blackwell companion to sociology*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. (str. 197–211).
- Outhwaite, W., & Bottomore, T. (ur.) (1998). *The Blackwell dictionary of twentieth-century social thought*. Oxford: Blackwell publishers Ltd.

- Pavel II., J. (1981). *Okrožnica o človeškem delu*. Ljubljana: Družina.
- Pelikan, E. (1997). *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Obzorja.
- Pogačnik, A. (2006). *Veliki splošni leksikon*, knjiga 5. Ljubljana: DZS
- Ritzer, G. (1992). *Sociological theory*. New York: McGraw-Hill Inc.
- Rizman, R. (2023). Ugrabljeni operacijski sistem človeške civilizacije. *Sobotna priloga Dela*, 8. 7. 2023, str. 14–17.
- Rodrik, D. (2002). Globalization for whom? *Harvard Magazine*, July-August 2002, 29–31. Pridobljeno 14. 7. 2023 s <https://www.ias.edu/sites/default/files/sss/pdfs/Rodrik/Commentary/globalization-for-whom.pdf>
- Ronchi, S. (2018). Which roads (if any) to social investment? The recalibration of EU welfare states at the crisis crossroads (2000–2014). *Journal of Social Policy*, 47(3), 459–478.
- Rus, V. (1990). *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Domus.
- Ružica, M. (1985). *Socijalna politika – kritika teorijskih osnova*. Beograd: VŠSD.
- Sadasivam, B. (2020). Shifting the burden: can covid-19 do it for women's unpaid work? *Social Europe*, 8. 9. 2020. Pridobljeno 14. 7. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/shifting-the-burden-can-covid-19-do-it-for-womens-unpaid-work>
- SED (2021). *The coronavirus crisis and the welfare state*. Berlin: Social Europe Publishing, Friedrich Ebert Stiftung.
- Siim, B. (2006). Welfare reforms / Welfare state. V B. S. Turner (ur.), *The Cambridge dictionary of sociology*. Cambridge: Cambridge University Press (str. 666–669).
- Standing, G. (2018). *Prekariat, nevarni novi razred*. Ljubljana: Krtina.
- Turner, B. S., ur. (2006). *The Cambridge dictionary of sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ušeničnik, A. (1910). *Sociologija*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
- Vandenbroucke, F., & Vleminckx, K. (2011). Disappointing poverty trends: is the social investment state to blame? *Journal of European Social Policy*, 21(5), 450–471.
- Weber, M. (1988). *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta.
- Weber, I. (2023). Taking aim at sellers' inflation. *Social Europe*, 18. 7. 2023. Pridobljeno 18. 7. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/taking-aim-at-sellers-inflation>
- Weiss, M. (2023). Inflacija pohlepa. *Mladina*, 26. 5. 2023, str. 30–32.
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2012). *Velika ideja*. Novo mesto: Penca idr.
- Wixforth, S., & Haddouti, K. (2023). Price and profit curbs – or how really to fight inflation. *Social Europe*, 26. 4. 2023. Pridobljeno 18. 7. 2023 s <https://www.socialeurope.eu/price-and-profit-curbs-or-how-really-to-fight-inflation>
- Zalokar, L. (2023). Srbija se lahko zgodi povsod. *Delo*, 29. 5. 2023. Pridobljeno 29. 5. 2023 s <https://www.delo.si/nedelo/srbija-se-lahko-zgodi-povsod>

Gordana Horvat

The importance of formal and informal support networks for foster parents in establishing the normalisation of children's life: the case of Croatia

Foster care has become the focus of social work in Croatia in recent years, due to the lack of placement capacity in institutions and process of deinstitutionalisation which aims to achieve normalisation of human life in the community. In foster care, the normalisation of a child's life is a challenge for all those involved in the process, as there is no inclusive model of foster care in Croatia and the role of social work is divided between all actors in the foster care process. Therefore, the thesis is put forward that for the establishment of the normalisation of the life of a foster child, it is important to provide formal and informal networks in the community, which are built and connected by social work in joint collaboration. The purpose of this paper is to identify the current support network for foster care, determine the needs of foster parents for normalizing the life of a child in foster care, and examine how social work as a profession contributes to this process. Through a qualitative analysis of eight semi-structured interviews with foster families conducted between November 2021 and January 2022, the findings indicate that foster parents need more accessible ongoing institutional support from social workers, but also non-formal forms of support, particularly associations of foster parents in the civil sector and better collaboration with children's primary families.

Key words: foster care, childcare, families, deinstitutionalisation, social work, social work centres.

Gordana Horvat, is a doctoral student at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana, and an assistant at the Faculty of Law, Josip Juraj Strossmayer University in Osijek UNIOS. Contact: ghorvat@pravos.hr.

Pomen formalnih in neformalnih podpornih mrež za rejniške starše pri zagotavljanju normalizacije otrokovega življenja: primer Hrvaške

Rejništvo je v zadnjih letih na Hrvaškem postalo predmet zanimanja socialnega dela zaradi pomanjkanja namestitvenih kapacitet v institucijah in zaradi procesa deinstitutionalizacije, ki si prizadeva za normalizacijo življenja v skupnosti. Pri rejništvu je normalizacija otrokovega življenja izziv za vse vpletene, ker na Hrvaškem ne ostaja inkluzivni model rejništva in ker je vloga socialnega dela razdeljena med vse akterje v rejništvu. Avtorica izhaja iz domneve, da je za zagotovitev normalizacije pomembno poskbeti za formalne in neformalne mreže v skupnosti, ki jih socialno delo vzpostavlja in povezuje. V članku prepozna obstoječe podpirne mreže za rejništvo in preučuje vlogo socialnega dela pri tem. Na podlagi kvalitativne analize osmih polstrukturiranih intervjujev z rejniškimi družinami, opravljenih med novembrom 2021 in januarjem 2022, izsledki kažejo, da rejniški starši potrebujejo več dostopne kontinuirane institucionalne podpore od socialnih delavk in delavcev, pa tudi neformalne oblike podpore, zlasti združenj rejniških staršev v civilnem sektorju, in boljše sodelovanje s primarnimi družinami otrok.

Ključne besede: rejništvo, otroško varstvo, družine, deinstitutionalizacija, socialno delo, centri za socialno delo.

Gordana Horvat je doktorska študentka Fakultete za socialno delo Univerze v Ljubljani in asistentka Pravne fakultete Univerze Josipa Juraja Strossmayerja v Osijeku. Kontakt: ghorvat@pravos.hr.

Introduction

The foster care system in Croatia, as in other European countries, is becoming more and more important, which is highlighted in the policies and guidelines of the European Union on forms of care for children and children's rights. It is estimated that around 5 to 6 million children in the world still live in institutional care (Goldman *et al.*, 2020, p. 606). In the countries of

0000-0002-7601-5837

the European Union, a total of 758.012 children have been displaced from their families, of which 421,810 children live in family-type accommodation (UNICEF & Eurochild, 2021, p. 8). The lack of foster families is felt in all European countries (Sellick, 2011).

Data from the Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy of Croatia (Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike (2021) show that in 2021 there were 1,286 foster families for children in Croatia, accommodating 1,980 children. Compared to 2020, there is a decrease in the number of foster parents and 300 fewer children in foster care. The motivation of potential foster parents is proportionally related to the support network, which represents a sense of belonging for the child, the possibility of developing relationships and easier acceptance of separation from the primary family, and enables the child's involvement in daily activities and the immediate social environment (Žižak *et al.*, 2012). In addition, research by Amanfo *et al.* (2008) and Krajnčan and Bajželj (2015) points to the child's need to feel safe and to have control over and determine his or her own life, which are elements of normalisation that influence the child's good adjustment to the foster family (Žižak *et al.*, 2012).

The research conducted by authors Sabolić and Vejmelka (2015) in Croatia shows that the motive for engaging in foster care is the support network the family receives from institutions or the community. Support for foster parents is necessary for the child to normalise life in a new family upon arrival, which means a life that is most similar to the life of children in their primary families (Ajduković and Radočaj, 2008, p. 24). This is an issue that needs to be talked about more in Croatia, given the lack of cooperation at all levels and the difficulty of establishing a support network (Laklija and Brkić, 2022).

The first part of the paper presents the theoretical framework and terminological concepts related to the research objectives aimed at determining the type of networks available to foster families and their availability, while the second part presents the qualitative research conducted with foster families in Croatia.

Foster care as a resource in social work and a strategic part of the deinstitutionalisation process in Croatia

In Croatia, institutional accommodation has less and less space for children (Laklija, 2011). On the other hand, there are more and more children who are abused and neglected in their primary families, as well as children with developmental disabilities (Thoburn, 2009). Children placed in foster care stay longer and longer in this form of placement and grow up in foster families because the conditions for a return to the family are not met (Tilbury and Osmond, 2006).

Foster families are an important resource in social work for the placement of children, but as there are still not enough foster parents in Croatia, social

workers face a complex task when they have to place a child outside their home. The role of foster care in social work is related to the process of deinstitutionalisation in Croatia, the aim of which is to ensure the right of children to grow up in an environment that is closest to family placement (Ajduković and Radočaj, 2008, p. 24). Despite the long tradition of foster care in Croatia, it is not conceptually focused on connecting all those involved in foster care with the community, and the primary family is particularly excluded.

In contrast to Croatia, Slovenia, which has a similar tradition of foster care, has a developed model of foster care that includes all participants (Čačinovič Vogrinčič and Mešl, 2019, p. 136), and the focus is on the need to provide the child with positive interpersonal relationships that include all participants in the foster care process and a support network (Kompan Erzar, Rožič and Simonič, 2011). In Slovenia, the concept of an individual group in foster care was developed, which includes all participants equally through a project of joint cooperation and is regulated by law (Čačinovič Vogrinčič, 2006). The focus is on establishing cooperation, solutions and equality in power position and includes different types of support for the primary and foster family and the child (Čačinovič Vogrinčič and Mešl, 2019, p. 141). This example shows that deinstitutionalisation is not only a transition from an institutional form of care to non-institutional placements, but also requires a change in society's attitude, a change in power position and dialogue (Flaker, 2014, p. 24).

In Croatia, several studies have been conducted in the last two decades that addressed the needs of foster children, but no studies have been recorded on the support network for foster parents and the establishment of normalisation of a child's life in foster care.

Support networks for foster families

In order to meet the needs of the foster parents and the child, formal and informal support networks provide a social resource to meet the needs of the family in everyday or crisis situations (Lin and Ensel, 1989). The support provided by social resources in adapting to the living conditions provided by the network is emotional, psychological, physical, informational or material, depending on the needs of the person (Dunst, Trivette and Deal, 1988).

Furthermore, previous research shows that the support network available to the family is an important factor in positive coping with difficulties in foster care, but also in lower rates of children returning to the system (Farmer and Wijedasa, 2013). The main role in the foster care process is played by support from family, friends, neighbours and formal support from experts and institutions. The support network should actively involve all participants in the foster care process, the primary and foster family and the child, as the co-creation of solutions in the foster care system extends from the family to the community (Čačinovič Vogrinčič and Mešl, 2019, p. 150), which requires the activation of all possible available resources of the support network.

According to Nirje (1969), the principle of normalisation states that every human being has the right to a life that is most similar to the life of people without difficulties. The author interprets normalisation as the establishment of an everyday life that allows for a normal daily routine, living space to live in, privacy for each person, access to social relationships, normal experiences while growing up, or choice and participation in decisions that affect the individual's future.

Normalisation of the child's life in foster care

According to May and Finch (2009), normalisation is the work that actors do while participating in a range of activities, which may involve new or changed ways of thinking, acting and organising that integrate with pre-existing socially shaped knowledge and practise. Furthermore, the normalisation process theory model consists of several components, and one of them is flexible monitoring, which involves monitoring the way practise is understood by the actors involved (May and Finch, 2009).

Foster care as a service, institutional support for providers of such services, and society's acceptance and perception of foster care can be considered as practise, while foster parents and foster children are actors. Compared to institutional placement, the advantages of foster care are more personal approach to each child, the opportunity to create their own daily routine, and generally appropriate living conditions (Bronston, 1976). In contrast, professionals are taught from the beginning of their work in institutions not to establish personal relationships with users, which reduces the quality of life of users in institutions (Brandon, 1991).

The principles of normalisation, which include effective participation of service users in the institution are even more evident in foster care. While the normalisation of services in institutions refers to the transfer of power from the hands of professionals to shared decision-making that is important to the lives of users, this balance of decision-making sometimes already exists in foster care.

Unlike an institution, the goal of foster care is to empower people in foster care to stand up for themselves, make decisions about their own lives and develop personally in a family-like environment. Normalisation emphasises the importance of raising social awareness for the equal status of vulnerable members of society such as children (Bronston, 1976), thus ensuring the overcoming of physical and social exclusion (O'Brien, 1980).

Taking all these theoretical assumptions and guidelines into account and placing them in the context of fostering, a support network is necessary to have a good fostering experience. Furthermore, support networks strengthen the foster parents' sense of belonging to their new environment and the integration of foster children into the community is necessary for their proper development and daily functioning.

The problem of the study

Existing support networks are an important source of support for everyone involved in foster care process because there is no well-developed concept of foster care in Croatia. As social work is an important link for all participants and its role is to expand the support network in the community, the research objectives are to define the existing support networks available to foster families. The research objectives are focused on analysing the types of support networks available to foster parents that help the child and family gain more control over their lives.

In accordance with the work and research objectives, the following research questions were asked: How do foster parents describe the existing support network and what advantages and disadvantages do they observe? What support network do foster parents need to normalise a child's life? And how do social workers contribute to the normalisation of a child's life in a foster family?

Methodology

Data was collected qualitatively by conducting semi-structured interviews with foster parents to gain a better understanding of the topic under study by talking about their daily lives, which the interviewees interpret and describe through narrative data (Mejovšek, 2013).

Phenomenological qualitative research allowed me to gain a more detailed understanding of the topic and area under study, which enables the process of learning objective truth (Lamza Posavec, 2021), while interviewees describe their life experience of the phenomenon (Creswell and Creswell, 2018, p. 25), people's real problems are the starting point of the research (Mesec, 1998, p. 30).

Based on the literature review, I analysed the previous research findings in the field of foster care. The empirical research applied in the thesis provides data on foster parents' needs for establishing normalisation of a foster child's life, so that foster parents interpret difficulties in everyday life as well as the need for a support network.

The research used the semi-structured interview method, which was conducted with respondents in two ways: in person at the foster family's home (five interviews) and via the online platform Zoom (three interviews). The questions were prepared in accordance with the research questions and additional sub-questions were asked in relation to the answers in order to deepen the understanding of the researched topic. The interviews lasted between 30 and 45 minutes. Respondents expressed their experiences, feelings and thoughts on the topic, and open-ended questions gave them space to express their views.

The sampling criteria for the research and for conducting the interviews were established and included foster families with different criteria: from

rural and urban areas, with different lengths of foster care, foster parents with children of different ages, foster parents who are employed, unemployed or retired. Part of the sample is convenient, and concerns foster families known to me (N=3), while part of the sample (N=5) was collected using the snowball method based on recommendations from known foster parents who met the sampling criteria.

Eight interviews were conducted, from each family with one foster parent individually. Seven families consist of married couples and one family consist of a divorced woman who works as a foster mother. The age of the foster parents ranges from 35 to 65 years, and the duration of the foster care practice is from 3 to 18 years. In five families, one spouse is working while the other is unemployed or retired, while in three families both spouses are retired. The current number of foster children in the families ranges from without children at this time to a maximum of three children, and the age of the children ranges from 4 to 19 years. The length of current stay of children in foster families ranges from 11 months to 13 years.

The research was conducted with foster parents in Croatia, in the counties of Osijek-Baranja and Brod-Posavina, in the period from November 2021 to January 2022. Basic demographic data was collected at the beginning of the interview, while the second part of the interview was about getting answers to the research questions. Before starting the research, approval was obtained from the Ethics Committee of the Faculty of Social Work in Ljubljana. Before the interview, I explained to all respondents what my role is, the aim and purpose of the research and the protection of their personal data. I explained that participation was voluntary and that they could withdraw from participation at any time. All participants signed their consent to participate and to the audio recording of the interview. After the interview, I offered the interviewees to read the transcript of the interview and to add to, or correct, statements if necessary.

After transcription, I analysed the interviews using the method of qualitative analysis in such a way that categories and subcategories were formed in the table in which the transcript data were linked, coded and connected with concepts from all the interviews. The concepts are grouped and related to the research subject and placed in relationships, theory and research questions. Each interview has a code marked with a letter and a number (Mesec, 1998). I have presented the findings descriptively and related them to previous academic findings and research in the discussion section.

Results

The findings of the research show that foster parents in rural areas do not have all the services they need, pointing to the lack of primary and secondary schools nearby, poor transport links, lack of lighting, shops, social workers, post office or medical doctors.

We live in the countryside, transport links are very poor. If you do not have a car, you cannot do anything. (U5)

The cooperation with the doctors is described as positive by foster parents, they are available for consultations and foster parents can always come with the child without long waiting times.

Most of the interviewees describe the teachers at the school as people who make a lot of effort to bring the child together with peers, to include the child equally in classes and to prevent discrimination of the child among peers.

I also asked for help from the school and the pedagogue, the pedagogue gave me instructions and that helped me. (U5)

For foster parents, the most important thing is the support of their own family, but also the support of friends and the understanding of neighbours.

My relatives and others were happy, many of them think I am doing something good. (U5)

The support expected by primary family of the child is regularly absent, and relationships with the primary family are described by foster parents as complex and difficult. One third of the respondents state that they are in contact with the foster families where the child's brothers or sisters are placed and that they try to maintain these relationships because they are in the child's best interest.

Respondents mention civil sector as providing support in the area of additional education, thematic workshops, support or organising activities and socialising for foster parents. Foster parents indicate that they are well accepted in the community and that there is no difference in acceptance before and after fostering. They indicate that the environment in which they live is stimulating and that most people think that they do humane work, but a part of people believe that foster parents work only to earn money. Foster parents state that they lack certain resources in the community that could meet the needs of the child and the foster family. One respondent stated:

It is more of a problem that we do not have activities for the children to participate in. (U7)

When it comes to achieving the normalisation of the child's life upon arrival in the family, respondents talk mainly about the need for social workers and institutional support. Respondents indicate that they received the most intensive support at the very beginning of foster care, after which the intensity of support decreases. A quarter of respondents are satisfied with the support they receive from social workers, while a quarter of respondents indicate that they cannot rely on them, but only on an informal support network.

At the beginning of the foster care I was satisfied with everything, with the support of the centre, the psychologist, the social worker. I had support, help and everything. Later, that was lost, and I did not have support anymore. (U1)

The centre gives me the most support. They participate, they want everything, there is no problem with them. (U4)

Half of the respondents say that they are supported by the social workers, but that they have to fight for it, invest a lot of effort and be persistent in their demands. The frequency with which foster parents need contact with social workers varies, averaging 2–3 times per month. All respondents indicated that they would like to be visited by social workers more often, they invite them often, but the most common response is that they do not have time, they have many families they are responsible for, and they are sure that everything is fine with the foster parents.

All foster parents indicated that they do not have a change plan for the child (a plan for working with the child) and that they write a report every six months on the child's progress based on their observations. In addition, all respondents emphasise the importance of having an association for foster parents in their area that no foster parent has. They see the associations as a space for learning through sharing experiences, but also as a benefit to the foster child to whom the foster parents can provide a better understanding (Redding, Fried and Britner Redding, 2000). Currently, foster parents make informal contacts on online platforms (Facebook) or in groups on applications (viber, WhatsUp).

When I participated in the foster care workshop, I learned a lot. (U5)

I personally did not receive any written instructions to behave this way or that way, I participated in the association's workshop and learned all kinds of things. If I had known them beforehand, it would have been much easier for me at the beginning. (U1)

As specific problems related to social work centres, respondents mention restrictions in the area of consent for the child, which should be given by the still custodial primary family, or the social work centre. Consent is required for activities at school, such as photo shoots, field trips, going to the movies or theatre, to more complex needs of the child, such as medical exams or serious illnesses. Foster parents are often unable to reach the child's parents, or the parents promise to sign the necessary documents but often do not.

Most foster families expect support and cooperation from the primary family, but this is often not forthcoming, which interferes with the normalisation of the child's life, in which the presence of the primary family is still very important (Žižak, 2008). All participants agree that parental consent is necessary for more complex things in child's life, but for everyday life and minimal risks for the child, they believe that they can make the decision themselves.

You cannot do anything. The child is yours 24 hours a day. There is nothing you can do. Sign off on the surgery? No. Field trip? No. Theatre? No. Nothing. And the child is yours 24 hours a day and you are responsible for him. (U6)

We had to complain about the cooperation with the centre, they are slow to react when something happens. When you need them for something. (U7)

Another important problem cited by foster parents is the jurisdiction of the child's social work centre, which is often not located in the same city or even county. Foster parents turn to unfamiliar social workers, and there is a lack of communication and visits by a social worker due to distance, while obtaining the necessary consent is difficult. All respondents indicate the importance of support from social workers in crisis situations when they need advice on how to deal with certain problems, how to approach the child, or how to respond to certain behaviours of the child. They describe the lack of support in such situations as feeling that they do not have enough skills.

If you say you cannot handle it, then you are not a good foster parent anymore, then you are a number and a place that needs to be filled. (U1)

Respondents understand the needs of social workers when it comes to the placement of the child and the urgency of the situation, but at the same time feel that there is a lack of reciprocity in the joint relationship.

I believe that foster parents should be asked a lot and given a lot. (U1)

They note the overwork of social workers in social work centre, the lack of professional staff, and the frequent change of staff in charge of their case.

We are satisfied with everything except for the waiting time at the social work centre, which can take up to an hour, and the overload of social workers should be reduced because they are usually not available when we need them. (U2)

I would like the social workers to visit and talk to the children more often. More social workers should be hired because when we need them, they are mostly in the field or must take care of paperwork. (U3)

Discussion

Formal support is defined as support provided by professionals, services, agencies, or institutions (Spilsbury and Korbin, 2013), which includes all systems and sectors available to families. The education sector plays an important role in the child's adjustment and integration into the new environment, as the child's experience of moving to a new school can influence the stability of the child's placement in foster care (Barber and Delfabbro, 2004). Research by Žižak *et al.* (2012) in Croatia shows that children have better experiences with foster care when they are better accepted in a social environment such as school, which is also evident in my research.

The health sector provides significant support to foster care. Sobočan (2014) points out that medical support after a child's arrival in the family is particularly important when foster parents are confronted with the most neglected children who need medical care, which they perceive as a demanding

task, especially because there are no doctors and medical specialists in the area.

For foster parents, the strength and stability of the informal, personal network, as well as the connection between family members, is of the greatest importance, according to Žižak (2008). The author notes that foster parents have a developed informal support network and rely on the support of their spouses, their own children, close and extended relatives, and friends, which is consistent with the findings of my research.

In addition, Rodger, Cummings and Leschied (2006) link foster parents' motivation to engage in foster care to the fact that it is higher when there is more informal support. As Čačinovič Vogrinčič and Mešl (2019, p. 170) stated, the child's informal social networks can also be helpful for the child as a source of self-confidence and power, as the child lives not only in the family but also outside it. Although the child's contacts with the family are crucial for the child's proper development and growth (Morgan and Baron, 2011), they are often absent or not regular, as the results of my research show. Žižak *et al.* (2012) state that the family network influences the child's experience of belonging to his or her own family.

The importance of involving and working with the primary family is illustrated by the example of Slovenia (Čačinovič Vogrinčič and Mešl, 2019), where this is highlighted as a fundamental role of social work. In Croatia, children are often placed in foster care far away from the place where they have been living, which limits the possibility of the child's contact with the primary family (Laklija and Brkić, 2022), but also the cooperation between foster parents, the child and social workers.

Lietz and Strength (2011) define the importance of a support network in facilitating the moment of a child's separation from the primary family, which foster parents agree with, stating that this is the moment when they most need the support of social workers. Opinions about the support provided by social workers are divided, and similar results are shown by the research conducted by Sabolić and Vejmelka (2015), who found that foster parents are most satisfied with the support of the informal network, while social workers are most often unavailable and not interested in cooperation.

My findings, which relate to recorded infrequent contacts between a social worker and a child, are consistent with research by Ajduković, Sladović-Franz and Kamenov (2005) which shows that 90% of children in foster care do not receive the professional support they need and that social workers visit foster families on average once or twice a year.

Thoburn (2009) shows in his research that foster care outcomes are strongly influenced by the continuity of contact between foster parents and social workers. The involvement of the child and foster parents is based on the assessment of the child's needs and planning together with experts who actively participate in foster care placement (Jeđud Borić, Miroslavljević and Šalinović, 2017).

In addition, activities related to the foster care process, such as creating a plan for the child, are an important segment for foster parents because they provide a sense of partnership or belonging to the institution where they provide services to children. The exclusion of foster parents and the child from the planning process suggests that there is neither an inclusive model of foster care nor a shared collaboration among all participants.

Čačinovič Vogrinčič (2016) cites as an example a concept she developed in Slovenia, in which work with families is understood as a joint co-creation and the work of all participants through an individual work project to support families. The concept aims to solve problems and involve all participants as equal actors, while my research shows that the primary family is insufficiently involved, i.e. they only participate in certain parts of the plan development. Children and foster families participate only partially or not at all in the development of the plan, while further cooperation with social workers takes place only a few times a year or it is difficult to get the necessary support.

According to Jeđud Borić, Mirosavljević and Šalinović (2017), research shows that children want to participate and be included, but this is often not the case when decisions are made about their future lives, which is the basis for the normalisation of the child's life in a new family. The theory of normalisation process includes understanding work as a purposeful social activity that involves investment of personal and group resources to achieve goals (May and Finch, 2009). An example of this type of "work" is foster parent associations, which are almost non-existent or not accessible to all.

In order to achieve normalisation of a child's life in foster care, foster parents must provide a daily decision-making routine for the child, which is a problem when the homes of the primary and foster families are farther apart, but also when they are not far apart because all those involved in the foster care process are not connected. Social workers play a key role in normalisation of foster child's life by mobilizing existing and new support networks (Čačinovič Vogrinčič and Mešl, 2019, p. 170), and Kimberlin, Anthony and Austin (2009) show that the lack of a support network can be considered a risk factor for successful adjustment and reunification with the primary family, which is one of the goals of foster care.

According to my research, overall support for foster care is inadequate, especially from the formal network, which does not have the resources to provide a better service. The informal network is the main source of support that foster parents rely on, but professional support is still lacking.

The shortcomings of my study lie in the small sample size (eight foster families). It is difficult to generalise and draw definitive conclusions, so it would be good to expand the number of participants in further research. The limitation in the research is reflected in the impossibility to conduct the research in all counties of Croatia, as the number of foster families varies greatly from region to region. For future research it would be good to use a larger and representative random sample in order to obtain the best possible generalisation of the results. In addition, it would be important for social work academics and practitioners

to explore other topics that respondents said were important to them, but which are not the subject of this study, such as creating an individual plan for child, developing a foster care model, and methods of working with families.

Conclusion

The results of my research show that despite good policies in the field of foster care, implementation in practice is still difficult and support for foster parents is insufficient. Formal forms of support are rare and inadequate, while the civil sector is weak and there are insufficient associations for foster parents. Social workers are insufficiently involved in the foster care process. Mobilizing and building a support network for foster parents is not a systematic process and does not receive sufficient attention.

The needs of foster parents aimed at normalizing the child's life in foster care cannot be fully met. This directly affects the difficulty of establishing a daily routine in the family, the difficulty of making decisions about the child, or the extension of time to resolve the obstacles and difficulties of foster care. Institutional support exists but is scattered and does not connect all professionals in a single support network.

Although the law clearly defines foster parents' rights, practice shows that it is difficult to monitor and implement all the institution's obligations to foster parents. This is particularly evident in the creation of a plan for a foster child, which, according to the findings, involves not only the foster parents, but also the child and the primary family. The involvement of all participants in foster care in the planning process is a possible topic for further research in social work.

In addition, the normalisation of a foster child's life and the quality of the foster care relationship are reflected in the relationship with the primary family, which research has shown to be disrupted or difficult for the foster family. For social work, it is important to balance the relationship between the foster parents and the primary family and to include them in a common support network. Social work is an extremely important link in the normalisation of a child's life in a foster family, which is expressed in foster families' needs for more frequent meetings with social workers, acceleration of processes necessary for the daily functioning of the family, and more intensive support after the child's arrival in the family.

Foster parents rely primarily on the informal support network, but there is a need to develop additional services in the community. The results show the foster parents' need for information, exchange of experiences, and emotional support, which are prerequisites for the balance and dynamism of family life and, consequently, for the normalisation of the child's life in the new family. Guidelines for improving informal support for foster parents are reflected in the possibility of developing support groups in the community for foster parents, which would allow foster parents to share experiences, acquire new knowledge, and create a sense of community.

On the level of formal support, regular group meetings of foster parents with social workers could lead to a similar outcome. In Croatia, the social work profession should focus on developing new social work concepts, advancing foster care practice, and methods of working with families. The role of social work centre should be clear and focus on the quality of foster care, well-educated and trained social workers to work with families with multiple problems, and an inclusive approach to working with families.

An example of best practices in other countries may be useful, such as the family group conference method, which allows for the participation of all participants in the foster care process, as well as independent decision-making by the family about their own lives. Although this method does not exist in Croatia, research into its possible application would contribute to the development of social work science and practice. A similar example of integrative foster care practice exists in Slovenia, a system of individual project groups and experts working with families in assistance and support processes (Čačinovič Vogrinčič and Mešl, 2019, p. 139) or the example of the Children's Project Ark, which is discussed by Mann and Kretchmar-Hendricks (2017), who present a model of foster care based on children and primary parents living together with support.

The identified need for more intensive involvement of social work in mobilizing and expanding the support network for foster parents also requires changes on the institutional level, such as changes in the organisation of the workload of social work centre, a bigger number of social workers, and additional training of social workers to work with foster parents. Frequent turnover and departure of social workers from social work centres who are working with families was also observed, an issue that should be further investigated. My research provided good evidence for a deeper exploration of this topic and the identification of foster parents' needs and opened up new topics as an occasion for further research in the field of foster care.

Acknowledgement

The research was funded by the Faculty of Law, Josip Juraj Strossmayer University in Osijek, within the internal project IP-PRAVOS-9 "Development of a model in the community for support and assistance to families, persons at risk and vulnerable groups in society".

Sources

Ajduković, M., & Radočaj, T. (2008). *Pravo djeteta na život u obitelji: stručna pomoć obiteljima s djecom i nadzor nad izvršavanjem roditeljske skrbi kao proces podrške za uspješno roditeljstvo*. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku. Retrieved on 11. 12. 2022 from <https://www.unicef.org/croatia/media/616/file/Pravo%20djeteta%20na%20na%20C5%BEivot%20u%20obitelji.pdf>

- Ajduković, M., Sladović-Franz, B., & Kamenov, Ž. (2005). Stavovi stručnjaka socijalne skrbi prema izdvajanju djece iz obitelji i udomiteljstvu. *Ljetopis socijalnog rada*, 12(1), 39–66. Retrieved on 9. 11. 2022. from <https://hrcak.srce.hr/2786>
- Barber, J. G., & Delfabbro, P. H. (2004). *Children in foster care*. London: Routledge.
- Brandon, D. (1991). Implications of normalisation work for professional skills. In S. Ramon (ed.), *Beyond community care and integration work*. London: MacMillan Education Ltd.
- Bronston, W. G. (1976). Concepts and theory of normalization. In R. Koch, & J. C. Dobson (eds.), *The mentally retarded child and his family: a multidisciplinary handbook* (rev. ed.). New York: Brunner/Mazel.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (Fifth edition). Los Angeles: SAGE.
- Čačinović Vogrinčić, G. (2006). *Socialno delo z družino*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani.
- Čačinović Vogrinčić, G. (2016). Social work with families: the theory and practice of co-creating processes of support and help. In N. Mešl, & T. Kodele (eds.), *Co-creating processes of help: collaboration with families in the community* (pp. 19–40). Ljubljana: Faculty of Social Work. Retrieved on 27. 11. 2023 from <https://www.fsd.uni-lj.si/ma/-/2016091212570404/>
- Čačinović Vogrinčić, G., & Mešl, N. (2019). *Socialno delo z družino: soustvarjanje zelenih izidov in družinske razvidnosti*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani.
- Dunst, C., Trivette, C., & Deal, A. (1988). *Enabling and empowering families*. Cambridge: Brookline Books.
- Farmer, E., & Wijedasa, D. (2013). The reunification of looked after children with their parents: what contributes to return stability?. *British Journal of Social Work*, 43(1), 1611–1629. Retrieved on 9. 11. 2022 from <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcs066>
- Flaker, V. (2014). Mašina deinstitutionalizacije. *Socijalna politika*, 2(49), 9–29. Retrieved on 27. 11. 2023 from <https://doi.org/10.22182/sp.22014.1>
- Goldman, P. S., Bakermans-Kranenburg, M. J., Bradford, B., Christopoulos, A., Lim Ah Ken, P., Cuthbert, C., & Sonuga-Barke, E. J. S. (2020). Institutionalisation and deinstitutionalisation of children 2: policy and practice recommendations for global, national, and local actors. *Lancet Child and Adolescent Health*. Retrieved on 12. 11. 2022 from [https://doi.org/10.1016/S2352-4642\(20\)30060-2](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(20)30060-2)
- Jedud Borić, I., Miroslavljević, A., & Šalinović, M. (2017). *Poštujmo, uključimo, uvažimo: analiza stanja dječje participacije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku. Retrieved on 14. 10. 2022 from <https://www.unicef.org/croatia/media/611/file/Po%C5%A1tujmo,%20uklju%C4%8Dimo,%20uva%C5%BEimo%20%E2%80%9320analiza%20stanja%20dje%C4%8Dje%20participacije%20u%20Hrvatskoj%20.pdf>
- Kimberlin, S., Anthony, E., & Austin, M. (2009). Re-entering foster care: trends, evidence, and implications. *Children and Youth Services Review*, 31(1), 471–481. Retrieved on 9. 11. 2022 from <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2008.10.003>
- Kompan Erzar, K., Rožič, T., & Simonić, B. (2011). Vloga in pomen navezanosti pri razvoju otrok v nadomestnih družinah. *Socialno delo*, 50(2), 103–111. Retrieved on 27. 11. 2023 from https://www.revija-socialodelo.si/mma/Vloga_URN_NBN_SI_DOC-NYUE-FUMT.pdf/2019031915132153
- Krajncan, M., & Bajželj, B. (2015). Institutional work in total institutions and the perspective of the persons that have lived in residential treatment institutions. *European Journal of Social Science Education and Research*, 2(3), 38–45. Retrieved on 27. 11. 2023 from <https://doi.org/10.26417/ejser.v4i1.p38-45>

- Laklija, M. (2011). Spremnosti udomitelja za bavljenja udomiteljstvom i doživljaj vlastite uloge udomitelja u suradnji s centrima za socijalnu skrb. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(3), 469–496. Retrieved on 9. 9. 2022 from <https://hrcak.srce.hr/75420>
- Laklija, M., & Brkić, I. (2022). Proces uparivanja i pripreme udomitelja i djeteta na smještaj – u koju udomiteljsku obitelj smjestiti dijete? *Ljetopis socijalnog rada*, 29(2), 213–245. Retrieved on 20. 12. 2022 from <https://doi.org/10.3935/ljsr.v29i2.442>
- Lamza Posavec, V. (2021). *Metodologija društvenih istraživanja: temeljni uvidi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lietz, C., & Strength, M. (2011). Stories of successful reunification: a narrative study of family resilience in child welfare. *Families in Society*, 92(1), 203–210. Retrieved on 22. 10. 2022 from <https://doi:10.1606/1044-3894.4102>
- Lin, N., & Ensel, W. (1989). Life stress and health: stressors and resources. *American Sociological Review*, 54(3), 382–399. Retrieved on 22. 10. 2022 from <https://doi.org/10.2307/2095612>
- Mann, J. C., & Kretchmar-Hendricks, M. (2017). *Creating compassionate foster care: lessons for hope from children and families in crisis*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- May, C., & Finch, T. (2009). Implementing, embedding, and integrating practices: an outline of normalization process theory. *Sociology*, 43(3), 535–554. Retrieved on 12. 12. 2022 from <https://doi:10.1177/0038038509103208>
- Mejovšek, M. (2013). *Metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike (2021). *Godišnje statističko izvješće o primijenjenim pravima socijalne skrbi, pravnoj zaštiti djece, mladeži, braka, obitelji i osoba lišenih poslovne sposobnosti, te zaštiti tjelesno ili mentalno oštećenih osoba u Republici Hrvatskoj u 2021. godini*. Retrieved on 15. 10. 2022 from <https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Socijalna%20politika/Odluke/Godisnje%20statisti%C4%8Dko%20izvje%C5%A1%C4%87e%20za%202021.%20godinu.pdf>
- Morgan, K., & Baron, R. (2011). Challenging behaviour in looked after young people, feelings of parental self-efficacy and psychological well-being in foster carers. *Adoption & Fostering Journal*, 35(1), 18–32. Retrieved on 27. 11. 2023 from <https://doi.org/10.1177/030857591103500104>
- Nirje, B. (1969). The normalization principle and its human management implications. In R. Kugel, & W. Wolfensberger (eds.), *Changing patterns in residential services for the mentally retarded* (pp. 81–95). Washington, D.C.: President's Committee on Mental Retardation.
- O'Brien, J. (1980). *The principle of normalization*. Atlanta, GA: Georgia Advocacy Office.
- Redding, R. E., Fried, C., & Britner, P. A. (2000). Predictors of placement outcomes in treatment foster care: implications for foster parent selection and service delivery. *Journal of Child and Family Studies*, 9(4), 425–447. Retrieved on 9. 11. 2022 from <https://doi:10.1023/A:1009418809133>
- Rodger, S., Cummings, A., & Leschied, A. W. (2006). Who is caring for our most vulnerable children? The motivation to foster in child welfare. *Child Abuse & Neglect*, 30(10), 1129–1142. Retrieved on 16. 9. 2022 from <https://doi:10.1016/j.chiabu.2006.04.005>
- Sabolić, T., & Vejmelka, L. (2015). Udomiteljstvo djece u Hrvatskoj iz perspektive udomitelja i stručnjaka. *Holon*, 5(1), 6–42. Retrieved on 2. 8. 2022 from <https://hrcak.srce.hr/140394>

- Sellick, C. (2011). Independent fostering providers predators or pioneers, partners or procured?. *Adoption & Fostering Journal*, 35(1), 33–43. Retrieved on 9. 11. 2022 from <https://doi.org/10.1177/030857591103500105>
- Sobočan, A. M. (2014). Otroci s posebnimi potrebami v sistemu rejništva. *Socialno delo*, 53(3/5), 265–281. Retrieved on 27. 11. 2023 from https://www.revija-socialnodelo.si/mma/Otroci_URN_NBN_SI_DOC-29WUIJ5P.pdf/2019011713513890
- Spilsbury, J., & Korbin, J. (2013). Social networks and informal social support in protecting children from abuse and neglect: community ties and supports promote children's safety. *Child Abuse & Neglect*, 37(1), 8–16. Retrieved on 25. 7. 2022 from <https://doi:10.1016/j.chiabu.2013.10.027>
- Thoburn, J. (2009). *Reunification of children in out-of-home care to birth parents or relatives: a synthesis of the evidence on processes, practice and outcomes*. Deutsches Jugendinstitut. Retrieved on 27. 11. 2023 from https://www.dji.de/fileadmin/user_upload/pkh/expertise_dji_thoburn_reunification.pdf
- Tilbury, C., & Osmond, J. (2006). Permanency planning in foster care: a research review and guidelines for practitioners. *Australian Social Work*, 59(3), 265–280. Retrieved on 9. 11. 2022 from <https://doi:10.1080/03124070600833055>
- UNICEF & Eurochild (2021). *Better data for better child protection systems in Europe: mapping how data on children in alternative care are collected, analysed and published across 28 European countries*. Retrieved on 16. 10. 2022 from <https://www.eurochild.org/resource/better-data-for-better-child-protection-systems-in-europe>
- Žižak, A. (2008). *Udomiteljstvo djece u Hrvatskoj: analiza stanja i prijedlog smjernica*. Zagreb: UNICEF Ured za Hrvatsku. Retrieved on 25. 7. 2022 from <https://www.unicef.org/croatia/media/7111/file/Udomiteljstvo%20djece%20u%20Hrvatskoj,%20analiza%20stanja%20i%20prijedlog%20smjernica%20.pdf>
- Žižak, A., Koller-Trbović, N., Jeđud Borić, I., Maurović, I., Miroslavljević, A., & Ratkajec Gašević, G. (2012). *Što nam djeca govore o udomiteljstvu – istraživanje dječje perspektive udomiteljstva s preporukama za unapređenje*. Zagreb: UNICEF Ured za Hrvatsku. Retrieved on 9. 8. 2022 from https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/Sto_nam_djeca_govore_o_udomiteljstvu.pdf

Petar Šajfar

Experience of deinstitutionalisation from service users' perspective in Croatia

As in other post-socialist countries, the process of deinstitutionalisation in Croatia began much later than in Western countries. A turning point is the year 2014, when the mass relocations of people with intellectual disabilities from long-term institutions to community-based settings began. The focus of this research is on the experiences of deinstitutionalisation from the perspective of service users. The research methodology is based on a qualitative approach because it enables a deeper understanding of the problem and allows the researcher to focus on real life experience of respondents. The sample included 27 participants (14 males, 13 females) who during the research lived in 11 different group homes in different parts of the Republic of Croatia. Based on thematic analysis, the results show that the majority of respondents had to move from a long-term institution to a group home due to necessity when long-term institutions were closed. The criteria by which someone was selected or excluded for admission to the deinstitutionalisation process was his or her functionality (e.g. good behaviour, physical mobility). Finally, the research shows that most participants were not systematically and purposefully prepared for the transition from a long-term institution to a group home. Findings of the study are partly in line with the international literature, highlighting the marginal role and difficulties of service users in the deinstitutionalisation process.

Key words: intellectual disability, relocation, community-based support, group homes, long-term care.

Petar Šajfar is a PhD student at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana, Slovenia, and a teaching assistant at the Faculty of Law, J.J. Strossmayer University in Osijek, Croatia. Contact: psajfar1@pravos.hr.

Izkušnja deinstitutionalizacije iz perspektive uporabnikov storitev na Hrvaškem

Tako kot v drugih postsocialističnih državah se je proces deinstitutionalizacije tudi na Hrvaškem začel pozneje kot na Zahodu. Odločilno je bilo leto 2014, ko so se začele množične preselitve ljudi z ovirami iz institucij za dolgotrajno oskrbo v skupnostne namestitve. Namen raziskave je ugotoviti izkušnje oseb, ki imajo intelektualne ovire, z deinstitutionalizacijo. Raziskovalna metodologija temelji na kvalitativnem pristopu, ker pogloblja razumevanje problema in raziskovalcu omogoča, da se osredotoči na izkušnje respondentov z resničnim življenjem. Opravljeni so bili delno strukturirani intervjuji s 13 udeleženkami in 14 udeleženci iz 11 različnih izvajalcev storitev stanovanjskih skupin na področju Republike Hrvaške. Večina sodelujočih je navedla, da so se iz institucij za dolgotrajno oskrbo preselili v stanovanjske skupine zaradi zaprtja institucij. Merilo, po katerem je bil nekdo sprejet v proces deinstitutionalizacije ali pa zavržen, je bila njegova funkcionalnost (npr. lepo vedenje, telesna mobilnost). Raziskava pokaže, da večina sodelujočih ni bila deležna sistematične in namenske priprave na prehod iz institucije za dolgotrajno oskrbo v stanovanjsko skupino. Rezultati raziskave delno sovpadajo z izsledki mednarodne literature, ki prav tako ugotavlja, da so uporabniki v procesu deinstitutionalizacije marginalizirani.

Ključne besede: intelektualne ovire, preselitev, podpora v skupnosti, stanovanjske skupine, dolgotrajna oskrba.

Petar Šajfar je doktorski študent na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani in asistent na Pravni fakulteti Univerze J. J. Strossmayerja v Osijeku. Kontakt: psajfar1@pravos.hr.

0000-0003-0301-5980

1 Introduction

Deinstitutionalisation¹ is a concept based on different theoretical origins, so there are variety of definitions that emphasise certain aspects (Videmšek and Leskošek, 2015). Essentially, it can be said that the process of deinstitutionalisation does not only mean the closure of long-term institutions, but also the development of services in the community that enable people to live self-determined and independent lives (Videmšek, 2013). This is in line with the values and activities of social work, therefore a mutual intertwining is inevitable (Ramon, 2003).

For example, deinstitutionalisation is embedded in the paradigm of human rights, and advocacy for these rights is one of the methods of social work (Ife, 2012). In addition, social workers manage cases and provide support during the process of community integration, using some inherent methods such as personal planning and risk analysis (Flaker and Rafaelič, 2023).

It is already well documented that long-term placement in total institutions leads to social breakdown of people (Torre, 2021). The experience of abuse and other forms of inappropriate treatment further compromises their dignity (Rafaelič and Flaker, 2021). This is particularly emphasised by the human rights model, as such acts violate the provisions of international documents (Mihanović, 2019). But even before the development of the human rights model, strong opposition to the confinement of people in total institutions was articulated through various approaches such as social psychiatry, anti-psychiatry and the concept of normalisation (Torre, 2021).

Among the most important is the independent living movement, which demanded that people with disabilities receive support that enables them to live in the community like the rest of population (Jolly, 2015). In addition, the concept of self-determination, i.e. control over one's own life, is also an important value in the idea of deinstitutionalisation (Wehmeyer and Bolding 2001).

The theory of deinstitutionalization does not only argue for replacing institutional forms of care with support for community life but presupposes a change in the power relations between »clients« or »residents«, and care professionals, a change in the institutional culture and other aspects (Goffman, 1961; Mansell *et al.*, 2007; Flaker, 2015). Deinstitutionalization therefore requires: redefining the function of service providers, changing the position of service users (residents), ensuring that users have the right to choose their personal lifestyles and also the right to work and financial independence, and the ongoing development of community services (United Nations, 2006; Ministry of Health and Social Welfare, 2010).

These principles have influenced the development of the deinstitutionalisation process, which means a change in attitudes towards people who need

1 Deinstitutionalization is often only seen as the process of closing institutions, hence the misunderstanding that it eliminates all the difficulties institutionalization entails (European Expert Group, 2012). To avoid such confusion and better emphasize the multidimensionality of the process, the European Expert Group (2012) proposes the term "transition from institutional care to community support."

a certain kind of support for everyday life, integrated into the wider community (Mansell *et al.*, 2007).

2 Deinstitutionalisation in Croatia: moving from long-term institutions to community-based settings

The realisation of the deinstitutionalisation process is determined to a large extent by numerous social and political forces, so that there are distinct differences between many countries (Šiška and Beadle-Brown, 2022). In Croatia, as in other countries that had socialist systems, the process of deinstitutionalisation is significantly delayed compared to Western countries (Zaviršek, 2017).

The first step toward deinstitutionalization in Croatia was in 1997 when the Association for Promoting Inclusion was founded, today the largest provider of organized housing services. Croatia's legal framework for deinstitutionalization comprises various international documents and national regulations. The most important is the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (United Nations, 2006) which the Republic of Croatia, as one of the first countries, ratified in 2007 (Korać Graovac and Čulo, 2011).

But, after the ratification of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the subsequent adoption of fundamental strategic documents, the process finally intensified (Disability Ombudswoman, 2015). However, the most significant is the *Plan for Deinstitutionalization and Transformation of Social Welfare Homes and Other Legal Entities Performing Social Welfare Activities in the Republic of Croatia 2011–2016 (2018)* (the so-called Master Plan; Ministry of Health and Social Welfare, 2010). This strategic document was adopted in 2010 and intended to accelerate deinstitutionalization and transformation.

The plan entails individual analyses of social welfare homes, which follows one of three possible directions: transformation into so-called community service centers, transformation into homes for intensive and long-term social welfare or simply closure. Another important set goal was the development of non-institutional services in proportion to the reduced total number of users in permanent or weekly accommodation. The plan stipulated that social welfare homes develop an individual plan to identify opportunities for transforming the homes. Accordingly, some homes embarked on deinstitutionalization, financed by the relevant Ministry and partly by international organizations.

A turning point was 2014, when the first mass moves of people with intellectual disabilities from long-term institutions to group homes² began

2 Group homes as a form of support already appeared in the early phases of deinstitutionalisation (Videmšek, 2013). In a group home several people make up a common household and live in a house or apartment within the community (Cocks *et al.*, 2014). In Croatia, group homes exist as a service called "organised housing", provided by state institutions or non-governmental organisations. A maximum of 8 service users can live in one housing unit, who receive a support from a few hours a week to 24 hours a day, depending on their needs.

(Disability Ombudswoman, 2015). There is no exact data on the number of adults with intellectual disabilities who have moved from long-term institutions. However, the existing data shows that 1,847 people were in long-term institutions in 2015. Over the next few years, the number fluctuated, while from 2020 onwards there was a significant increase, mainly due to the increase in the capacity of non-state service providers. According to the latest available data, 2,021 adults with intellectual disabilities were living in long-term institutions in 2022 (Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy, 2023).

Table 1: Number of users of long-term accommodation - adult persons with intellectual, physical and sensory disabilities.

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Long-term accommodation ³ - state homes	891	855	858	867	841	844
Long-term accommodation - non-state homes	843	619	855	865	855	943
Long-term accommodation - other legal entities	113	114	119	120	123	225
Long-term accommodation - total	1,847	1,588	1,832	1,852	1,819	2,012

Source: Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy (2023).

Although there was a national plan aimed to reduce institutionalization of people with intellectual disabilities by the year 2016 for 30%, we can observe that there is a constant grow of the population of people with intellectual disability who live in an institution.

Table 2: Number of users of organized housing - adults with intellectual, physical and sensory impairments.

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Organized housing - state homes	259	291	298	316	328	363
Organized housing - non-state homes and other legal entities	406	416	422	441	464	479
Organized housing - all service providers	665	707	720	757	792	842

Source: Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy (2023).

The data in the Table 2 show that Croatia carries out deinstitutionalization mainly based on the idea of organized housing. From 2015 with 665 people with intellectual disability living in a group homes (state and non-state) the number had been constantly growing as in 2021 there was 842 people with

3 The new Social Welfare Act (2022) calls this service only "accommodation", without prefixing the adjective "long-term".

intellectual disability living in a form of group home. But these are mostly people with intellectual disability who did not previously live in an institution and are now accommodated in the newly opened places, only a small part of them are for those who come back to community from institutions. Those who lived in the institution moved intensively only in 2014 and 2015. This means that despite some people moving, new ones still came to the institutions. Moreover, the number of places in institutions increased after 2020.

3 Moving from a long-term institutional care to a group home

Institutional care has proven to be extremely harmful and limiting in many aspects (Kozma, Mansell and Beadle-Brown, 2009; Johnson and Bagatell, 2020). For example, people living in long-term institutions usually exhibit more aggressiveness, behavioral problems and psychological difficulties with an increased use of psychopharmaceuticals. Their ability to choose where and with whom to live and numerous other human rights are greatly limited (Stancliffe *et al.*, 2011; Murphy and Bantry-White, 2021).

The risk of experiencing abuse is significantly higher compared to living outside institutions (World Health Organization & The World Bank, 2011). Users in total institutions believe that the time spent there has marked their lives negatively. They cite numerous negative experiences related to lack of freedom, feelings of inequality and social uselessness (Hutchinson and Sandvin, 2019).

On the other hand, Pretty, Rapley and Bramston (2002) state that people with intellectual disabilities, who have always lived like the majority of the population in the community, are no different from people without intellectual disabilities regarding neighborhood experiences and various quality of life aspects. Especially important is the finding that people with intellectual disabilities living independently cited significantly fewer (negative) events compared to people living in community group homes and significantly less than those in institutional settings (Myles *et al.*, 2000; Bond *et al.*, 2019; Hastings *et al.*, 2004).

Studies, covered by meta-analyses, have consistently proved that deinstitutionalization brings positive changes in the lives of people with intellectual disabilities (Kim *et al.*, 2001; Kozma, Mansell and Beadle-Brown, 2009; Lemay, 2009; Hamelin *et al.*, 2011; Larson, Lakin and Hill, 2012; McCarron *et al.*, 2019; Bredewold, Hermus and Trappenburg, 2020). This studies generally agree that the transition from an institutional life to a life in a community brings improvements in quality and positive changes in many other aspects of life (McCarron *et al.*, 2019; Hamelin *et al.*, 2011; Lemay, 2009; Kozma, Mansell and Beadle-Brown, 2009). Generally speaking, life in community settings is linked to a better quality of life and subjective well-being (Sines, Hogard and Ellis, 2012; Kozma, Mansell and Beadle-Brown, 2009; McConkey *et al.*, 2018).

Some studies indicate also that deinstitutionalization was extremely difficult for some people with intellectual disability (Mansell, 2006; Owen, Hubert and Hollins, 2008). Living in a community is not necessarily a positive experience or integration in that community by default. It changes over life course and depends on many aspects such as location of housing unit, transportation, available community activities, attitudes of the society, person's social skills, cumulative disadvantages, etc. (Abbott and McConkey, 2006; Bele and Kvalsund, 2016).

Therefore, it is important how the process of transition from institution to community is planned. As Mali (2019) underlined, planning to move from a long-term institution to community-based setting involves engaging the service user as well as planning specific support tailored to her/his needs. The process of moving from institution to community should be based on a concrete personal plan that expresses the service user's desired lifestyle and is operationalised through goals with different deadlines, necessary activities and resources (Flaker *et al.*, 2013).

During the phase of planning relocation, all key stakeholders from the user's environment should be included, especially the environment the user is entering. Moving from an institution to one's own family or a non-institutional form of care should not be incidental for all persons affected by the event. If the resident or user is moving to a non-institutional form of support, such as a group home, the preparation should provide the opportunity to familiarize other members of the housing community with the arrival and motivate them to accept the new member as much as possible (European Expert Group, 2012).

A transitional phase should be ensured in which the user in the deinstitutionalization process and other residents of the residential community are able to establish contact, get to know each other better and build relationships with each other. Regardless of age, disability or other characteristics, the ongoing nurturing of existing (friendly) relations during the relocation process should be encouraged (European Expert Group, 2012; Head *et al.*, 2018).

The European Expert Group (2012) says that when preparing to move a user from institutional care, staff should receive information about the person and enable them to establish relationships. It can be done by staff visiting the person while still in the institution. Afterward, visits should be allowed in the other direction, i.e., the user meets the staff (and other users) of the future housing unit. At that time, the user can bring some of their belongings so that they already have most of their furniture and personal belongings during the final relocation instead of being deprived of them, as may be the case when entering institutional care. Finally, when moving to a new housing unit, i.e., non-institutional care, the process is made easier if people working there are already known by the user or resident, for example from previous work in an institution (European Expert Group, 2012).

Various studies, focusing specifically on people with intellectual disabilities, show that many of service users had no choice in the decision to

deinstitutionalise, i.e. they could not decide if and when they would move from a long-term institution to a community-based setting, nor with whom they would share their new living space (Owen, Hubert and Hollins, 2008; Salmon *et al.*, 2019). On the other hand, for some people, deinstitutionalisation was gradual so that they had some transition time to get to know the staff and environment in a new housing unit (Head *et al.*, 2018). The preparation activities involved workshops on independent living, money management, cooking, cleaning, other household tasks (Salmon *et al.*, 2019).

The acquisition of independent living skills mentioned above is also in line with the guidelines of the Transition from Institutional to Community-Based Care (European Expert Group, 2012). But, Flaker and Rafaelič (2023) criticise such a pedagogical view because it may happen that the move to the community is conditioned by the acquisition of these skills. As Rafaelič and Flaker (2021) warn, the service users who are »more skilled« or, broadly speaking, »more capable« are also usually the first to be selected for the move. The consequence may be a delay in deinstitutionalisation (or a complete drop-out) for those who are classified as »challenging« and »less able«. The same authors point out that experts also strengthen their power because they decide on the further course of the service user's life. Instead of asking how to ensure adequate support for all service users, the question is increasingly being asked which service users are »able« or »deserve« to leave the total institution.

For those who ultimately leave long-term institutions, the experience of the deinstitutionalisation process can be very different. Some research shows that some people with intellectual disabilities experienced the move very positively (Perry *et al.*, 2011; Head *et al.*, 2018; Salmon *et al.*, 2019). This was because the transition brought positive changes in their self-perception, their status in relation to others, particularly in their position of power in relation to staff or enabled them to live closer to family members (Head *et al.*, 2018; Salmon *et al.*, 2019).

On the other hand, several studies have found that the move was a particularly difficult experience for some people with intellectual disabilities, for a number of reasons, including the loss of relationships with staff and other service users (Owen, Hubert and Hollins, 2008; McCarron *et al.*, 2019). The purpose of this research is therefore to find out how people with intellectual disabilities were prepared for the move from long-term institutions to community settings, mainly organised group homes.

4 Research design

The European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-Based Care (European Expert Group, 2012) was considered as conceptual frame for the implementation of deinstitutionalisation, i.e. the move from long-term institutions to community-based settings, and was used to

select criteria for a better understanding of deinstitutionalisation process in Croatia. The involvement of service users in each segment of the deinstitutionalisation process is the most important factor for the quality of implementation (Salmon *et al.*, 2019). Therefore, knowledge of their perspective is extremely important and can lead to a better understanding and improvement of the process itself (Videmšek, 2013).

My research problem is related to examination of the process of moving people with intellectual disabilities from long-term institutions to community-based settings.

The use of a qualitative methodology was chosen as it makes it possible to emphasise the importance of personal stories, i.e. to place them at the centre of research interest (Zaviršek and Videmšek 2009; Grebenc and Šabić, 2013). It also facilitates the acquisition of knowledge as a common good and the recording of the testimonies of people who would otherwise remain unheard if they are not allowed to talk about their lives (Urek, 2021).

A qualitative approach allows the researcher to focus on what is really the critical point for respondents (Milas, 2009). It also highlights different perspectives that describe certain phenomena (Adu, 2019). Within the qualitative approach, there is a very long tradition of the ethnographic approach, which emphasises that knowledge is best gathered from participants in their natural, everyday environment (Creswell and Creswell, 2018). The skills required for ethnographic work broadly coincide with the skills used in social work and enable a deeper understanding of the processes related to different individuals, groups and communities, particularly those on the social margins (Gillingham and Smith, 2020).

Considering all above, the focus of my research is on the experiences of moving from a long-term institution to a group home, from the perspective of people with intellectual disabilities. For this purpose, the following research questions were posed:

1. What are the reasons for moving from a long-term institution to a group home?
2. What criteria do they (service users) need to meet to be chosen for a move from a long-term institution to a group home?
3. What was the moving from a long-term institution to a group home like?

The research population are people with intellectual disability who live in group home settings in Croatia. In line with the general objectives of qualitative research and the specific aim of this study, greater importance was placed on involving different members of the population whose opinions and experiences are to be known and understood in detail, which is why purposive sampling was used (Campbell *et al.*, 2020). Sampling was carried out in two phases. In the first phase, from the official list of all group home service providers (20) in the Republic of Croatia, 11 group home service providers were purposively selected to obtain both state institutions (5) and non-governmental organisations (6) located in different parts of

Croatia. In the second phase, all sampled group home service providers were asked to complete a questionnaire on socio-demographic and other characteristics⁴ for each service user which meets the population criteria of this study.

Based on the data obtained, a purposive sample was made to include participants who could provide different and multi-layered insights into the topic. A total of 14 male and 13 female participants took part in the study. The youngest participant was 19, the oldest 69 years old, the shortest stay in a long-term institution was 1 and the longest 53 years, while the shortest stay in group homes was 1 and the longest 7 years.

I collected the data during a stay of several days in the participants' housing units from April to September 2021. The semi-structured interview method was used in such a way that participants were interviewed individually about their life experiences⁵ during the moving to group home. The data analysis was conducted according to the guidelines of Braun and Clarke (2006). This requires a detailed familiarisation with the data, which was achieved by the researcher conducting the interviews independently, transcribing them and reading the transcripts several times. Next comes the formation of initial codes, i.e. ideas, concepts and notes on interesting findings. This is followed by the grouping of codes into potential themes and checking whether there is a logical continuity between the data, codes and themes in both directions. Finally, the final codes and themes need to be refined, which is additionally analysed in the context of the existing literature when writing the research report.

5 Results

5.1 Reasons for moving from a long-term institution to a group home

Respondents explained that the most often the reason they moved from a long-term institution to a group home was necessity, because the long-term institution was closed or they did not have the option of returning to their own family:

And there, [name of a long-term institution] is no more, it's locked closed, everyone moved out. (Iris⁶)

A large proportion of participants did not know any reason why they moved from long-term institution. The decisions about moving to a group home was done by other people, i.e. social workers, other service provider staff or

4 Age, sex, number of years in a long-term institution, number of years in group homes, deprivation of legal capacity, multiple disabilities, ability to express oneself verbally, education, level of support provided.

5 Set of five topics discussed with the participants during the interviews: a person's life course from early age till now, experience with institutionalization, experience with deinstitutionalization, current life in organized housing, and a vision of one's future.

6 All names used are pseudonyms.

decisions made by family members. Respondents were not asked about their wishes and expectations:

My sister requested it for me. (Ivy)

In some cases the respondents stated that the reason for moving was their independent request, often motivated by dissatisfaction with life in the previous long-term institution:

I couldn't live with them anymore ... what can I say ... I asked to come [to group home]. (Karl)

Other studies present similar results. The closure of an institution is also cited as one of the most important reasons for deinstitutionalisation of people (Hubert and Hollins, 2010; Drake and Herbert, 2015). The deterioration of buildings and blocking investments in institutional care due to the financing requirements of EU funds forced the closure of parts or sometimes an entire long-term institution (Mladenov and Petri, 2020). Instead of criticizing institutionalism, the reasons for closing an long-term institution are found in economic and managerial goals (Miettinen and Teittinen, 2013). Service users are not involved as these decisions are being made by management and higher levels of government (Hubert and Hollins, 2010).

It follows that the reasons for the move do not lie in the affirmative goals of deinstitutionalisation, such as living independently in the community. This even applies to participants who have endeavoured to move on their own initiative. As it is common for people who have difficulty functioning in daily life to be returned to a long-term institution (Broadhurst and Mansell, 2007), this process is the opposite. Indeed, while in an long-term institution, participants were obviously in constant contact with the service users who had caused them difficulties. It did not make sense to move these »problematic« to another long-term institution. Relocating the aforementioned participants to the group homes, as a kind of separation from the »problematic« service users, was the optimal solution, which they saw as the reason for their deinstitutionalisation.

On the other hand, the dominance of experts and family members in decisions about the service user's life is actually based on the cultural assumption that people with intellectual disabilities are not able to make independent decisions (Wiesel *et al.*, 2020). Other studies also show that service users were not significantly involved in shared decision-making about the move (Björnsdóttir, Stefánsdóttir and Stefánsdóttir, 2015; O'Doherty *et al.*, 2016; Mihanović, 2019). This means that the most of participants had no influence on whether they would move from a long-term institution to a group home because it was a process that just »caught« them and they had no choice.

5.2 *Criteria that service users need to meet to be chosen for a move from a long-term institution to a group home*

One of the most frequently mentioned criteria by participants is functionality, which manifests itself in independence of movement, self-care, good health and developed skills:

She would also like to get accommodation at the apartment. But not selected because of the wheelchair. (Chris)

On the other hand, fulfilling tasks such as school attendance, regular participation in organised activities and absence of behavioural problems also proves to be an important aspect of criteria called »good behaviour«:

Must be nice, must be polite, must be honest, no fighting no stealing. (Jan)

However, it is interesting to note that some of the participants know that there are certain criteria, but the assessment of whether they are fulfilled depends solely on the experts. Finally, some of the participants did not know any of the criteria that have to be met in order to be chosen for a move from a long-term institution to a group home. It cannot be attributed to intellectual difficulties either, as several participants answered other questions very meaningfully.

This contrasts with the theory of deinstitutionalisation, where the key criterion should be the individual's desire to be included in the relocation (Flaker and Rafaelič, 2023). The recognised criteria actually reflect the functionalist paradigm and the medical model, which focus on the difficulty and need to »fix« a person so that they fit into societal expectations (Leutar and Buljevac, 2020).

Foreign research shows that deterioration in health can be a crucial factor in the decision to institutionalise someone (Werner, Edwards and Baum, 2009; McKenzie, Ouellette-Kuntz and Martin, 2016). In this sense, improvement or stabilisation of health status may be a criterion by which the need for institutional care is eliminated, opening up the possibility of using less intensive forms of care such as group homes.

Accordingly, Martin and Ashworth (2010) found that service users who were assessed as being more functional in self-care and requiring less medical care were also selected for earlier exit from institutional care. In addition, service users who are involved in a range of activities, most of which are provided by the long-term institution, have also been shown to be the first to exit the institution (Martin and Ashworth, 2010).

The above supports the earlier criterion of »functionality«, but at the same time implies the importance of adequately meeting the demands placed on service users such as school attendance and regular participation in organised activities. The absence of behavioural problems also proves to be an important aspect of the criteria that could be summarised as »good behaviour«. In other studies, behavioural difficulties actually act as a preventive for deinstitutionalisation (Owen, Hubert and Hollins, 2008; Hubert and

Holins, 2010; Spagnuolo, 2016). Moreover, behavioural difficulties can be an important trigger for reinstitutionalisation (Broadhurst and Mansell, 2007).

5.3 Move from a long-term institution to a group home

Participants in the current research participated modestly in the whole process of preparing for deinstitutionalisation. More specifically, for most participants there was no prior clear and sufficiently early informing about how and when the move would take place, but such a possibility actually came as a surprise to them:

First, I went to [cousin's name] for Christmas and New Year. Then [name of social worker] called a day or two before that she would be here that day. We were shopping when the mobile phone rang. They were coming to pick me up. (Sarah)

Furthermore, it is surprising that most participants stated that their preparations consisted of packing up the clothes. If there were more extensive preparations, they apparently went unrecognised by a large proportion of the participants in the current study, i.e. they did not associate them with their own deinstitutionalisation.

However, four participants stated that they had the opportunity to see the housing unit before the relocation, and only two of them were involved in the work related to the furnishing of a specific housing unit. In other words, for most participants, the first arrival in the housing unit was at the same time a temporary stay in the same, without achieving a transition period.

Similar findings are found in some foreign research, where participants also stated that they suddenly found out about the move, which they did not discuss in detail, what contributed to the sense of chaos and subsequent problems (Owen, Hubert and Hollins, 2008; Drake and Herbert, 2015; Head, 2017).

Furthermore, the findings of the current research confirmed the previous warnings of the Disability Ombudswoman (2015) that service users do not undergo adequate preparation in the deinstitutionalisation process. Such difficulties also appear in research abroad (Owen, Hubert and Hollins, 2008; Hubert and Hollins, 2010), but there are also numerous examples of adequate preparation, which includes working on acquiring daily independent living skills, such as cooking, doing laundry, maintaining one's home, taking care of one's hygiene and health (García Iriarte *et al.*, 2016; Head *et al.*, 2018; Salmon *et al.*, 2019).

A particularly important aspect of preparation is the choice of people to live with, the choice of housing unit and its furnishings (Head *et al.*, 2018). Other research also shows that people with intellectual disabilities have limited choices about where and with whom they live (Stancliffe *et al.*, 2011; Deguara *et al.*, 2012; Salmon *et al.*, 2019; Niven *et al.*, 2020; Mihanović, 2019). This contributes to the further deepening of the power imbalance between

staff and users, as service users effectively have to live with those whom staff refer or »judge« to be the most appropriate.

Considering the aforementioned lack of information and preparation, it is not surprising that some of the participants in current research stated that the relocation itself was an unpleasant experience for them. Similar findings have been noted in foreign research, where some people with intellectual disabilities also reported various difficulties in relocating (Owen, Hubert and Hollins, 2008; Drake and Herbert, 2015). Consequently, the negative experience of moving into the community is associated with worse outcomes, i.e., deterioration of the quality of daily life (Kozma, Mansell and Beadle-Brown, 2009).

However, for most participants in my study, move is still a pleasant experience, which is consistent with the findings of numerous authors (Drake and Herbert, 2015; Head, 2017; Angell *et al.*, 2020). Nonetheless, in the cited studies, participants indicated that move was a positive life event because it brought them greater independence, more opportunities to organise their own leisure time, more opportunities and involvement in activities in the community and related opportunities to socialise, generally more activities in everyday life, and much more. The above is consistent with the reasons for deinstitutionalisation, so it can be said that service users have internalised and actually achieved it to some extent.

Finally, in other studies, participants often associated the move from a long-term institution to the community with various losses, particularly social relationships with other service users and staff (Owen, Hubert and Hollins, 2008; Head, 2017). Despite this, the current study did not find that preparation for relocation implied working to maintain social contacts, but participants also did not problematise their loss during the deinstitutionalisation process. This seems to indicate the strong influence of institutional culture that led to the breakdown of social relations and mutual alienation between people who in some cases had spent decades of their lives together.

6 Discussion

The fact that the deinstitutionalisation process started much later in the post-socialist countries than in the Western countries could be a kind of advantage, because a body of theoretical knowledge and empirical research has already been created that can be used to improve the process (Zaviršek, 2017; European Expert Group, 2012). Nevertheless, it seems that the previously well-documented mistakes persist even in new waves of deinstitutionalisation. More precisely, in the Croatian context, good preconditions were created, several smaller deinstitutionalisation projects were piloted, strategic documents were adopted, funds were secured and a positive political climate was created to start the process (Disability Ombudswoman, 2015; 2022). In other words, in Croatia a top-down approach was chosen, in which

the impetus for implementing deinstitutionalisation comes from the authorities and management structures.

The problem, however, is that such an approach often does not reach the actual people, i.e. the service users (Rafaelič and Flaker, 2021). They do participate in the deinstitutionalisation process, but not in a way that enables them to better exercise the right to self-determination, freedom of choice, the right to live in a community and other benefits, but often only because it is required of them in order to fulfil certain policy goals.

The features of the medical model and the previously established position of power that characterised the situation of institutionalisation are also identified in the present in research. In this sense, the process of deinstitutionalisation does not bring participants as service users anything new, but a further deepening of the exclusion from decisions about their own lives.

It follows from the above that service users themselves develop neither personal nor political power to demand a further improvement of their own position and thus at the same time the continuation of the deinstitutionalisation process. Instead, the most important and often only driving force remains the withdrawal of financial resources, especially from EU funds (Mladenov and Petri, 2020). When these are exhausted, the process comes to a standstill and the results achieved gradually collapse as the vacancies in total institutions are filled again with new service users (Disability Ombudswoman, 2022). This is supported by the fact that in Croatia only in 2014 and 2015 a larger number of relocations from long-term institutions to community-based services were recorded, while in the following years this number was extremely low, with the number of people in long-term institutions actually increasing (Disability Ombudswoman, 2022; Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy, 2023).

Criticism of the recent wave of deinstitutionalization in Croatia is important to consider when endeavoring to improve general practices. The new wave of deinstitutionalization planned in the coming years, should not repeat the same mistakes. Some changes have been observed at the policy level. A new, comprehensive National plan for the development of social services for the period 2021–2027 (hereinafter National Plan) has been adopted (Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy, 2021). Using international and national documents and strategies as the basis, the National Plan declares to take the same direction as decided in the first wave of deinstitutionalization.

There are plans for new forms of social services such as care leave, and peer support which in addition to the legally guaranteed new personal assistance service, should ensure the prevention of institutionalization. The focus is also on ensuring the quality and availability of social services regardless of place of residence in Croatia (Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy, 2021).

Accordingly, there is criticism that the set goals do not go far enough, given that, for example, the availability of social services should be guaranteed, and not highlighted as a key goal (Opačić, 2022). In addition, although

generous funds are planned for the implementation of the National Plan, predominantly from EU funds, the situation is reminiscent of previous scenarios where deinstitutionalization occurs only if financial motivation exists. It seems that even the new wave of deinstitutionalization fails to a radical change among all stakeholders, hence the justified fear of perpetuating the previous mistakes, but even more dangerous is the ongoing deterioration of many people who will remain or end up in a long-term institution.

6 Conclusion

The recognised reasons for moving from long-term institutions to group homes are not in line with the goals of deinstitutionalisation and reflect the marginal role of service users. In this regard, the recognised criteria by which someone is selected for inclusion in the aforementioned process still largely reflect the medical model of care. Another overwhelming fact is that the participants felt that there was no meaningful preparation for transition. In the end, although the move was a difficult life event for some of the participants, it was still perceived as a positive change for most of them.

These findings provide an important insight into the experience of deinstitutionalisation and can help stakeholders at different levels. In particular, it is important for social workers to pay more attention to planning for deinstitutionalisation. In this sense, social workers should provide timely and appropriate information to service users. Particular attention should be paid to ensuring that moving into a community does not become a privilege for a select few but is an option for every person living in a long-term institution.

Existing methods, such as personal planning, should not be disregarded, as was the case with the participants in my study. In this regard, planning for the move should certainly include a transition period where service users have the opportunity to choose where, with whom and how they want to live. However, moving to a group home does not end the process of deinstitutionalisation, but continues in a further process of integration into the community, to which social workers can also make an important contribution.

In addition to all the known guidelines for deinstitutionalisation, it would be useful in the following research to find out what service users think might help them in the process, i.e. their move to the community. This knowledge should then be used to revise the existing guidelines and create new ones, because it comes from the key stakeholders – the service users themselves.

Acknowledgement

This paper is a product of work that has been fully supported by the Faculty of Law, Josip Juraj Strossmayer University in Osijek under the project IP-PRAVOS-08 »Transition from institutional to community care for people with disabilities and other groups of clients«.

Sources

- Abbott, S., & McConkey, R. (2006). The barriers to social inclusion as perceived by people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*, 10(3), 275–287. Retrieved on 15 April 2023 <https://doi.org/10.1177/1744629506067618>
- Adu, P. (2019). *A step-by-step guide to qualitative data coding*. New York: Routledge.
- Angell, A. M., Goodman, L., Walker, H. R., McDonald, K. E., Kraus, L. E., Elms, E. H. J., Frieden, L., Sheth, A. J., & Hammel, J. (2020). »Starting to live a life«: understanding full participation for people with disabilities after institutionalization. *The American Journal of Occupational Therapy*, 74(4), 0–11. Retrieved on 10 April 2023 from <https://doi.org/10.5014/ajot.2020.038489>
- Bele, I. V., & Kvalsund, R. (2016). A longitudinal study of social relationships and networks in the transition to and within adulthood for vulnerable young adults at ages 24, 29 and 34 years: Compensation, reinforcement or cumulative disadvantages? *European Journal of Special Needs Education*, 31(3), 314–329. Retrieved on 15 May 2023 from <https://doi.org/10.1080/08856257.2016.1187886>
- Björnsdóttir, K., Stefánsdóttir, G. V., & Stefánsdóttir, Á. (2015). It's my life. *Journal of Intellectual Disabilities*, 19(1), 5–21. Retrieved on 15 April 2023 from <https://doi.org/10.1177/1744629514564691>
- Bond, L., Carroll, R., Mulryan, N. O. O., Monaghan, R., Sheerin, F., McCallion, P., & McCarroll, M. (2019). The association of life events and mental ill health in older adults with intellectual disability: results of the wave 3 Intellectual Disability Supplement to The Irish Longitudinal Study on Ageing. *Journal of Intellectual Disability Research*, 63(5), 454–465. Retrieved on 9 May 2023 from <https://doi.org/10.1111/jir.12595>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. Retrieved on 22 March 2023 from <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Bredewold, F., Hermus, M., & Trappenburg, M. (2020). 'Living in the community' the pros and cons: a systematic literature review of the impact of deinstitutionalisation on people with intellectual and psychiatric disabilities. *Journal of Social Work*, 20(1), 83–116. Retrieved on 2 May 2023 from <https://doi.org/10.1177/1468017318793620>
- Broadhurst, S., & Mansell, J. (2007). Organizational and individual factors associated with breakdown of residential placements for people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51(4), 293–301. Retrieved on 12 March 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2006.00876.x>
- Campbell, S., Greenwood, M., Prior, S., Shearer, T., Walkem, K., Young, S., Bywaters, D., & Walker, K. (2020). Purposive sampling: complex or simple? Research case examples. *Journal of Research in Nursing*, 25(8), 652–661. Retrieved on 13 November 2023 from [doi:10.1177/1744987120927206](https://doi.org/10.1177/1744987120927206)
- Cocks, E., Thoresen, S., Williamson, M., & Boaden, R. (2014). The individual supported living (ISL) manual: a planning and review instrument for individual supported living arrangements for adults with intellectual and developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 58(7), 614–624. Retrieved on 8 April 2023 from <https://doi.org/10.1111/jir.12059>
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research design: qualitative, quantitative & mixed methods approaches*. 5th ed. New York: SAGE.
- Disability Ombudswoman (2015). *Work Report for 2014*. Retrieved on 22 August 2023 from <http://posi.hr/wp-content/uploads/2018/01/IZVJESCE-O-RADU-POSI-2014..pdf>

- Disability Ombudswoman (2022). *Work Report for 2021*. Retrieved on 24 August 2023 from <https://posi.hr/wp-content/uploads/2022/04/Izvjescje-o-radu-Pravobranitelja-za-osobe-s-invaliditetom-za-2021.-godinu.pdf>
- Deguara, M., Jelassi, O., Micallef, B., & Callus, A.-M. (2012). How we like to live when we have the chance. *British Journal of Learning Disabilities*, 40(2), 123–127. Retrieved on 7 May 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1468-3156.2012.00743.x>
- Drake, G., & Herbert, J. L. (2015). Leaving a licensed boarding house: transcending trans-institutionalisation with person-centred transitions. *Disability & Society*, 30(4), 583–596. Retrieved on 8 May 2023 from <https://doi.org/10.1080/09687599.2015.1037952>
- European Expert Group (2012). European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care. *Common European guidelines on the transition from institutional to community-based care*. Retrieved on 16 May 2022 from: <http://enil.eu/wp-content/uploads/2016/09/Guidelines-01-16-2013-printer.pdf>
- Flaker, V. (2015). Deinstitutionalisation as a machine. *Dialogue in Praxis: A Social Work International Journal*, 17(1–2), 1–23. Retrieved on 19 June 2022 from <http://dialogueinpraxis.net/index.php?id=5&a=article&aid=45>
- Flaker, V., Mali, J., Rafaelič, A. & Ratajc, S. (2013). *Osebno načrtovanje in izvajanje storitev*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V. & Rafaelič, A. (2023). *Dezinstitucionalizacija II: nedokončana*. Ljubljana: Založba Univerze.
- García Iriarte, E., Stockdale, J., McConkey, R., & Keogh, F. (2016). The role of support staff as people move from congregated settings to group homes and personalized arrangements in Ireland. *Journal of Intellectual Disabilities*, 20(2), 152–164. Retrieved on 2 May 2023 from <https://doi.org/10.1177/1744629516633966>
- Gillingham, P., & Smith, Y. (2020). Epistemological siblings: seven reasons to teach ethnography in social work education. *The British Journal of Social Work*, 50(7), 2233–2251.
- Goffman, E. (1961). *Asylums*. New York: Doubleday & Co.
- Grebenc, V., & Šabić, A. (2013). *Ljubljanske zgodbe: biografije navadnih ljudi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Hamelin, J. P., Frijters, J., Griffiths, D., Condillac, R., & Owen, F. (2011). Meta-analysis of deinstitutionalisation adaptive behaviour outcomes: research and clinical implications. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 36(1), 61–72. Retrieved on 2 May 2023 from <https://doi.org/10.3109/13668250.2010.544034>
- Hastings, R. P., Hatton, C., Taylor, J. L., & Maddison, C. (2004). Life events and psychiatric symptoms in adults with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 48(1), 42–46. Retrieved on 7 June 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2004.00584.x>
- Head, A. (2017). *How people with intellectual disabilities experience transitions through the transforming care programme: a grounded theory study*. ProQuest Dissertations Publishing. Retrieved on 14 June 2022 from <https://www.proquest.com>
- Head, A., Ellis-Caird, H., Rhodes, L., & Parkinson, K. (2018). Transforming identities through transforming care: how people with learning disabilities experience moving out of hospital. *British Journal of Learning Disabilities*, 46(1), 64–70. Retrieved on 13 April 2023 from <https://doi.org/10.1111/bld.12213>
- Hubert, J. & Hollins, S. (2010). A study of post-institutionalized men with severe intellectual disabilities and challenging behavior. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 7(3), 189–195. Retrieved on 5 January 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1741-1130.2010.00264.x>

- Hutchinson, G. S., & Sandvin, J. T. (2019). Emergent voices: exploring the lived experience of seniors with intellectual disability. *European Journal of Social Work*, 22(5), 738–748. Retrieved on 2 May 2023 from <https://doi.org/10.1080/13691457.2018.1540971>
- Ife, J. (2012). *Human rights and social work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jolly, D. (2015). Disability movement. In J. D. Wright (ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences: Second Edition*. Elsevier Scopus. Retrieved on 4 January 2023 <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.28025-2>
- Johnson, K. R., & Bagatell, N. (2020). »No! you can't have it«: problematizing choice in institutionalized adults with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*, 24(1), 69–84.
- Kim, S. H., Larson, S. A., & Lakin, K. C. (2001). Behavioural outcomes of deinstitutionalisation for people with intellectual disability: a review of US studies conducted between 1980 and 1999. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 26(1), 35–50.
- Korać Graovac, A. & Čulo, A. (2011). Konvencija o pravima osoba s invaliditetom – novi pristup shvaćanju prava osoba s duševnim smetnjama. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 61(1), 65–109.
- Kozma, A., Mansell, J., & Beadle-Brown, J. (2009). Outcomes in different residential settings for people with intellectual disability: a systematic review. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 114(3), 193–222. Retrieved on 4 January 2023 from <https://doi.org/10.1352/1944-7558-114.3.193>
- Larson, S., Lakin, C., & Hill, S. (2012). Behavioral outcomes of moving from institutional to community living for people with intellectual and developmental disabilities: U.S. studies from 1977 to 2010. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 37(4), 235–246. Retrieved on 15 May 2023 from <https://doi.org/10.2511/027494813805327287>
- Lemay, R. (2009). Deinstitutionalization of people with developmental disabilities: a review of the literature. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 28(1), 181–194. Retrieved on 6 June 2023 from <https://doi.org/10.7870/cjcmh-2009-0014>
- Leutar, Z., & Buljevac, M. (2020). *Osobe s invaliditetom u društvu*. Zagreb: Biblioteka socijalnog rada.
- Mali, J. (2019). The method of personal planning and the implementation of services in social work with older people. *Annual of Social Work*, 26(1), 61–80.
- Mansell, J. (2006). Deinstitutionalisation and community living: progress, problems and priorities. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 31(2), 65–76.
- Mansell, J., Knapp, M., Beadle-Brown, J., & Beecham, J. (2007). *Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European study. Volume 2: Main Report*. Canterbury: Tizard Centre, University of Kent. Retrieved 21 March 2020 from: [http://eprints.lse.ac.uk/3459/1/Deinstitutionalisation_and_community_living_%E2%80%93_outcomes_and_costs_vol_1\(lsero\).pdf](http://eprints.lse.ac.uk/3459/1/Deinstitutionalisation_and_community_living_%E2%80%93_outcomes_and_costs_vol_1(lsero).pdf)
- Martin, L., & Ashworth, M. (2010). Deinstitutionalization in Ontario, Canada: understanding who moved when. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 7(3), 167–176. Retrieved on 9 January 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1741-1130.2010.00261.x>
- McCarron M., Lombard-Vance R., Murphy E., May, P., Webb, N., Sheaf, G., McCallion, P., Stancliffe, R., Normand, C., Smith, V., & O'Donovan, M. (2019). Effect of deinstitutionalisation on quality of life for adults with intellectual disabilities: a systematic review. *BMJ Open*, 9(4), 1–19. Retrieved on 9 January 2023 from doi: 10.1136/bmjopen-2018-025735
- McConkey, R., Keogh, F., Bunting, B., & Iriarte, E. G. (2018). Changes in the self-rated well-being of people who move from congregated settings to personalized arrangements and group home placements. *Journal of Intellectual Disabilities*, 22(1), 49–60.

- McKenzie, K., Ouellette-Kuntz, H., & Martin, L. (2016). Frailty as a predictor of institutionalization among adults with intellectual and developmental disabilities. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 54(2), 123–135. Retrieved on 8 February 2023 from doi: 10.1352/1934-9556-54.2.123
- Miettinen, S., & Teittinen, A. (2013). Deinstitutionalisation of people with intellectual disabilities in Finland: a political perspective. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 16(1), 59–76. Retrieved on 16 November 2023 from <https://doi.org/10.1080/15017419.2012.761153>
- Mihanović, V. (2019). *Appliance of UN Convention article 19 on the rights of persons with disabilities from perspective of persons with intellectual disabilities* (Doctoral dissertation). Retrieved on 10 October 2022 from <https://repozitorij.erf.unizg.hr/>
- Milas, G. (2009). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ministry of Health and Social Welfare (2010). Plan deinstitutionalizacije i transformacije domova socijalne skrbi i drugih pravnih osoba koje obavljaju djelatnost socijalne skrbi u Republici Hrvatskoj 2011.-2016.(2018.). Retrieved on 9 August 2022 from <http://www.propisi.hr/print.php?id=10984>
- Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy (2021). Nacionalni plan razvoja socijalnih usluga za razdoblje od 2021. do 2027. godine. Retrieved on 10 November 2023 from <https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Glavno%20tajni%C5%A1tvo/Godi%C5%A1nji%20planovi%20i%20strate%C5%A1ka%20izvje%C5%A1%C4%87a/Nacionalni%20plan%20razvoja%20socijalnih%20usluga%20za%20razdoblje%20od%202021.%20do%202027.%20godine.pdf>
- Ministry of Labour, Pension System, Family and Social Policy (2023). *Statistical Reports*. Retrieved on 31 August 2023 from <https://mrosp.gov.hr/strategije-planovi-programi-izvjesca-statistika/4165>
- Mladenov, T. & Petri, G. (2020). Independent living in Central and Eastern Europe? The challenges of post-socialist deinstitutionalization. In Fyilling *et al.* (eds.), *EU Social Inclusion Policies in Post-Socialist Countries*. London and New York: Routledge.
- Murphy, K., & Bantry-White, E. (2021). Behind closed doors: human rights in residential care for people with an intellectual disability in Ireland. *Disability & Society*, 36(5), 750–771. Retrieved on 2 July 2023 <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1768052>
- Myles, S., Ager, A., Kerr, P., Myers, F., & Walker, J. (2000). Moving home: costs associated with different models of accommodation for adults with learning disabilities. *Health & Social Care in the Community*, 8(6), 406–416. Retrieved on 16 May 2023 from <https://doi.org/10.1046/j.1365-2524.2000.00266.x>
- Niven, A., Gamman, L., Webb, A., Goodey, R., & Shankar, R. (2020). Transforming care in Cornwall: a review of the quality of the lives of people with learning disabilities a decade post-discharge from hospital. *British Journal of Learning Disabilities*, 48(4), 315–322. Retrieved on 7 May 2023 from <https://doi.org/10.1111/bld.12316>
- O'Doherty, S., Linehan, C., Tatlow-Golden, M., Craig, S., Kerr, M., Lynch, C., & Staines, A. (2016). Perspectives of family members of people with an intellectual disability to a major reconfiguration of living arrangements for people with intellectual disability in Ireland. *Journal of Intellectual Disabilities*, 20(2), 137–151. Retrieved on 2 March 2023 from <https://doi.org/10.1177/1744629516636538>
- Opačić, A. (2022). National plan for the development of social services for the period from 2021 to 2027. *Časopis za socijalne djelatnosti* 1(1). Retrieved on 3 November 2023 from <http://socijalne-djelatnosti.nakladaslap.com/public/pdf/2022-01-01-13.pdf>

- Owen, K., Hubert, J., & Hollins, S. (2008), Moving home: the experiences of women with severe intellectual disabilities in transition from a locked ward. *British Journal of Learning Disabilities*, 36(4), 220–226. Retrieved on 3 January 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1468-3156.2007.00484.x>
- Perry, J., Felce, D., Allen, D., & Meek, A. (2011). Resettlement outcomes for people with severe challenging behaviour moving from institutional to community living. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 24(1), 1–17. Retrieved on 5 February 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2010.00567.x>
- Pretty, G., Rapley, M., & Bramston, P. (2002) Neighbourhood and community experience, and the quality of life of rural adolescents with and without an intellectual disability. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 27(2), 106–116. Retrieved on 29 May 2023 from doi: 10.1080/13668250220135079-5
- Rafaelič, A. & Flaker, V. (2021). *Dezinstitucionalizacija I: neskončna*. Ljubljana: Založba Univerze.
- Ramon, S. (2003). Osrednja vloga deinstitucionalizacije v socialnem delu in izobraževanju za socialno delo. *Socialno delo*, 42(4–5), 211–218. Retrieved on 5 July 2023 from <https://www.revija-socialnodelo.si/arhiv/2003#mag4-5>
- Salmon, N., Garcia Iriarte, E., Donohoe, B., Murray, L., Singleton, G., Barrett, M., & Dillon, M. (2019). Our homes: an inclusive study about what moving house is like for people with intellectual disabilities in Ireland. *British Journal of Learning Disabilities*, 47(1), 19–28.
- Sines, D., Hogard, E., & Ellis, R. (2012). Evaluating quality of life in adults with profound learning difficulties resettled from hospital to supported living in the community. *Journal of Intellectual Disabilities*, 16(4), 247–263.
- Social Welfare Act (2022). *Official Gazette of the Republic of Croatia*, No. 18/22, 46/22, 119/22.
- Spagnuolo, N. (2016). Building back wards in a »post« institutional era: hospital confinement, group home eviction, and Ontario's treatment of people labelled with intellectual disabilities. *Disability Studies Quarterly*, 36(4). Retrieved on 9 January 2023 from <https://doi.org/10.18061/dsq.v36i4.5279>
- Stancliffe, R. J., Lakin, K. C., Larson, S., Engler, J., Taub, S., & Fortune, J. (2011). Choice of living arrangements. *Journal of Intellectual Disability Research*, 55(8), 746–762. Retrieved on 22 January 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2010.01336.x>
- Šiška, J., & Beadle-Brown, J. (2022). Progress on deinstitutionalisation and the development of community living for persons with disabilities in Europe: are we nearly there? *Disability & Society*, 38(8), 1–20. Retrieved on 9 November 2023 from <https://doi.org/10.1080/09687599.2022.2071676>
- Torre, R. (2021). *Ludilo uzvrća udarac – povijest ludila osuđenog na psihijatriju*. Zagreb: Media Bar.
- United Nations (2006). *Convention on the Rights of People with Disabilities (CRPD)*. General Assembly of United Nations. New York: United Nations. Retrieved 22 June 2022 from <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>
- Urek, M. (2021). The right to »Have a say« in the deinstitutionalisation of mental health in Slovenia. *Social Inclusion*, 9(3), 190–200. Retrieved on 5 June 2023 from <https://doi.org/10.17645/si.v9i3.4328>
- Videmšek, P. (2013). *Iz institucij v skupnost: stanovanjske skupine nevladnih organizacij na področju duševnega zdravja*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

- Videmšek, P., & Leskošek, V. (2015). Dezinstucionalizacija: dosegljiv cilj ali nerealna vizija. *Socialno delo*, 54(5), 259–268. Retrieved on 9 September 2023 from https://www.revija-socialnodelo.si/mma/Dezinstucionalizacija_URN_NBN_SI_DOC-LDMO0MR0.pdf/2019011711452630/
- Wehmeyer, M. L., & Bolding, N. (2001). Enhanced self-determination of adults with intellectual disability as an outcome of moving to community-based work or living environments. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45(5), 371–383. Retrieved on 9 January 2023 from <https://doi.org/10.1046/j.1365-2788.2001.00342.x>
- Werner, S., Edwards, M., & Baum, N. T. (2009). Family quality of life before and after out-of-home placement of a family member with an intellectual disability. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 6(1), 32–39. Retrieved on 9 January 2023 from <https://doi.org/10.1111/j.1741-1130.2008.00196.x>
- Wiesel, I., Smith, E., Bigby, C., Then, S.-N., Douglas, J., & Carney, T. (2020). The temporalities of supported decision-making by people with cognitive disability. *Social & Cultural Geography*, 23(7), 1–19. Retrieved on 3 March 2023 from <https://doi.org/10.1080/14649365.2020.1829689>
- World Health Organization & The World Bank (2011). *World report on disability*. Retrieved on 17 May 2022 from <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability>
- Zaviršek, D. (2017). Delayed deinstitutionalisation in post-socialism. *European Journal of Social Work*, 20(6), 834–845. Retrieved on 4 May 2023 from doi: 10.1080/13691457.2017.1344623
- Zaviršek, D., & Videmšek, P. (2009). Uključivanje korisnika usluga u istraživanje i poučavanje: ima li tome mjesta u istočnoeuropskom socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada*, 16(2), 189–205.

Blaž Mesec¹

Jezikovni model umetne inteligence chatGPT kot pripomoček pri kvalitativni analizi

Opisan je poskus uporabe jezikovnega modela umetne inteligence chatGPT pri kvalitativni analizi primera besedila, to je, odgovora študentke socialnega dela na eno od vprašanj o njeni študijski praksi. Robotu chatGPT so bila postavljena vprašanja, ki se nanašajo na identifikacijo osnovnih tem, osnovnih konceptov, tipološkega razporejanja (klasifikacije) in ocenjevalnega razporejanja. Odgovori robota so bili primerjani z izdelki človeškega raziskovalca. Robot je podal presenetljivo ustrezne odgovore. Samokritično je zavrnil samo zahtevo po strokovni konceptualizaciji. Sklep neformalnega poskusa je, da je robot chatGPT povsem uporaben pripomoček pri kvalitativni analizi, če mu raziskovalec zna postavljati ustrezna vprašanja (prompts). Izdelke robota mora pred objavo presoditi in dopolniti človeški raziskovalec. Postavlja se vprašanje avtorstva in odgovornosti.

Ključne besede: človeška inteligenca, hevrstika, utemeljena teorija, metodologija, mentorstvo, študijska praksa.

Dr. Blaž Mesec je zaslužni izredni profesor na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Kontakt: meseceksrebrni@gmail.com.

Linguistic model of ChatGPT artificial intelligence as a tool in qualitative analysis

The text describes an experiment that used the language model of artificial intelligence called ChatGPT for the qualitative analysis of a response from a social work student to an interview question about her study practice. ChatGPT was asked questions about identifying basic themes, concepts, typologies, and evaluations. The robot provided surprisingly appropriate answers, but it rejected self-critically the request for professional conceptualization. The conclusion of the informal experiment is that ChatGPT is a useful tool in qualitative analysis, provided that the researcher can ask appropriate questions (prompts). However, the output of the robot must be evaluated and supplemented by a human researcher before final report and publication. The issue of authorship and responsibility is raised.

Key words: human intelligence, heuristics, grounded theory, methodology, mentorship, study practicum.

Blaž Mesec, PhD, is Associate Professor Emeritus at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: meseceksrebrni@gmail.com.

Jezikovni model umetne inteligence chatGPT

Nisem izvedenec v računalniški znanosti in umetni inteligenci (UI). Z razvojem jezikovnega modela umetne inteligence chatGPT sem se seznanil iz člankov v dnevnem časopisju, ki so jih napisali poznavalci tega področja, ali iz intervjujev z njimi. Tako opisuje Sašo Dolenc (2023), fizik, filozof in uveljavljen znanstveni publicist, začetke »jezikovnega modela umetne inteligence«:

Ko so Googlovi programerji leta 2017 prišli na idejo, s katero so želeli izboljšati kakovost strojnega prevajanja, si verjetno niso predstavljali, da bo njihova zamisel čez nekaj let povzročila pravo revolucijo na področju umetne

¹ Najprej sem navdušeno in hvaležno dodal chatGPT kot soavtorja članka, pozneje pa ugotovil, da so znani založniki znanstvene literature (Elsevier, Springer-Nature, Taylor&Francis) to pred kratkim odsvetovali (Rahman idr., 2023). Navsezadnje res sam odgovarjam za vsebino, iz katere je jasno razviden delež programa umetne inteligence.

0009-0007-0946-5858

inteligence. V tehničnem članku ... so opisali novo obliko nevronske mreže, ki je bila posebej prilagojena za učenje jezikov.

Glavna značilnost te nevronske mreže, ki so jo poimenovali transformer, je bila, da v matematični zapis ni zakodirala le pomena posameznih besed, ampak tudi kontekst, v katerem so bile besede uporabljene. Nevronska mreža se je tako lahko lažje naučila, katere besede so medsebojno odvisne oziroma katere zahtevajo več pozornosti v posamezni situaciji.

Jezikovni model chatGPT (GPT je kratica za *Generative Pre-trained Transformer*), katerega ime pomeni, da z njim lahko kramljamo, se pogovarjamo, mu postavljamo vprašanja, sodi med sodobne jezikovne modele, ki, kot pojasnjuje Vintar (2023, str. 14),

temeljijo na statističnih izračunih verjetnosti povezav med posameznimi besedami in pojmi, ti pa izhajajo iz velikih količin pretežno besedilnih podatkov. Povedano enostavneje – sodobni inteligentni sistemi se učijo tako, da *res veliko* berejo.

(Navedena znanstvenica imenuje to napravo »gender«-solidarnostno »robotka«, jaz pa jo po istem načelu in spolno specifičnem čutenju imenujem »robot«, ne da bi hotel s tem podaljševati zahajajoči patriarhat.) V navedenem članku so opisane še druge značilnosti tega modela, od katerih naj navedem le še najosupljivejše. Program ...

piše eseje, poslovna pisma in knjige, popravlja računalniške programe in piše brezhibno kodo ter univerzitetnim profesorjem pripravlja prosojnice za predavanja. [...] jezikovni modeli namreč niso le papige, ki ponavljajo statistično najverjetnejše nize besed, ampak se v nevronske procesiranju resnično skriva konceptualno razumevanje. (Vintar, 2023, str. 15)

Seveda ta silni, za laike presenetljivi razvoj UI, ki povsem realno vodi do prevlade UI nad humano inteligenco (HI) – kot se je zgodilo že pri šahu – sproža številna nova vprašanja, med katerimi vprašanja plagiatorstva in šolskega ocenjevanja znanja samo najbolj neposredno zadevata raziskovalno in šolsko področje.

Moja osebna izkušnja z robotom pred poskusom uporabe pri kvalitativni analizi

Marca sem se začel pomenkovati s programom (<https://openai.com/blog/chatgpt>). Postavljal mu je različna vprašanja, na primer: o deležu površine posameznih celin od celotne svetovne površine (ob trditvi, da Zahodnjaki diskriminativno prikazujejo Afriko kot manjšo, kot je v resnici); o filozofskih argumentih za materializem, idealizem in dualizem; o geomorfologiji Brazilije in Slovenije; o zimskih razmerah za jadranje po Jadranu in o priporočenih rutah poletij; o bistvu afere Timija Zajca; o presežnih smrtih in smrtih zaradi covida-19 v Sloveniji med pandemijo; o psihoanalitični razlagi motenj

hranjenja; o izvoru praznika mučencev; o zgodbi Judite in Holoferna (kot pogumnem, radikalnem feminističnem dejanju); o prednostih in nevarnostih zmernega pitja alkohola; o protipoplavnih zadrževalnikih; o ocenah romana Donne Tartt *Skrivna zgodovina*.

Robotovih odgovorov nisem preverjal z neodvisnimi viri (spletni portali, npr. Wikipedija, so verjetno vključeni v nabor robotovih podatkov in niso neodvisni), a po laični presoji, ki ni pri vseh vprašanjih popolnoma laična, saj sem do zdaj nekaj študiral in bral, so bili odgovori presenetljivo točni. Precej površen je bil leporečen odgovor glede psihoanalitične razlage motenj hranjenja in zmernem pitju alkohola. Robot je precej zablodil samo pri hudobnem vprašanju: »V kateri ljudski pesmi se junaku pokaže nasprotnik v dvojni podobi, on pa useka po sredini in zadene pravega?« Robot je nekaj naložil o Martinu Krpanu, pa na moje negotovanje še o Petru Klepcu. Pravih verzov iz pesmi o Pegamu in Lambergarju, ki ju ima za brata, ki sta se spopadla, pa ni poznal. Odgovoril je kot jezičen dijak, ki se ni učil, pa se mu zdi, da bo »prišel skozi« z brezveznim čvekanjem, ko vidi, da profesor ne posluša. A to pot je profesor poslušal.

Pri ocenjevanju robotovih odgovorov se je treba zavedati, da so ti v veliki meri odvisni od ustreznosti vprašanj ali tako imenovanih spodbud (angl. *prompts*). Konkretnjša vprašanja dobijo konkretnjše odgovore. Včasih je dobro robotu kaj sugerirati, da se spomni in poveže podatke. Vedeti je tudi treba, da je chatGPT pogovorni robot, to je, da odgovarja na vprašanja in reagira na pripombe. Zato ni nadomestek npr. za Wikipedijo, ki ponuja celovite članke z opombami, viri in napotitvami na druge spletne strani.

Uporaba UI pri raziskovanju

Člankov o družbenih in etičnih posledicah uporabe UI je precej, zelo malo pa o konkretni uporabi v okviru kvalitativnega raziskovanja. Splošne usmeritve glede uporabe UI, konkretno »velikih jezikovnih modelov (Large Language Models – LLMs) in posebej chatGPT, pri raziskovanju, izhajajo iz članka Rahman idr. (2023). Raziskovalci ugotavljajo, da je uporaba UI pri raziskovanju naletela na nasprotujoče si odzive in da so šele pred kratkim podrobneje obravnavali probleme, povezane z njo. V okviru raziskave z naslovom »Usvojitev umetne inteligence (AI) v visokem šolstvu« (Adoption of Artificial Intelligence /AI/ in Higher Education) so programu chatGPT postavili več vprašanj, ki so se nanašala na posamezne faze raziskave oziroma dele raziskovalnega načrta: zamisel za raziskavo, pregled literature, metodologija, analiza podatkov in ugotovitve.

Raziskovalci ocenjujejo, da je chatGPT učinkovito orodje ustvarjanja idej za raziskavo; da zna napisati uvod, opredeliti raziskovalni problem in hipoteze, da pa je glede na pomen te faze nujna presoja raziskovalca pri formulaciji problema. Program zna kompilirati in povzeti literaturo, če pa zahtevamo od njega, da sestavi koherentno pripoved, si začne »izmišljevati«; navaja tudi

lažne reference. Če mu posredujemo transkribirane podatke, zna opraviti kvalitativno analizo. Zna sestaviti opis metodologije, če mu povemo, katere metode nameravamo uporabiti. Ni primeren za analizo kvantitativnih podatkov, ki mu jih tudi ne moremo posredovati.

Raziskovalci so na tej podlagi izdelali priporočila za posamezne faze, a se tu v to ne morem spuščati. Pisci svetujejo previdnost pri uporabi tega pripomočka. Pozivajo znanstveno skupnost, naj izdela vodila za ustrezno rabo jezikovnih modelov, posebej še chatGPT, pri raziskovanju in objavljanju.

Podobno sta program preizkusila Dönmez in Gulen (2023). Programu chatGPT sta zaupala nalogo svetovalca pri izvedbi kvantitativne raziskave o motivaciji učencev za učenje predmetov STEM (znanost, tehnologija, inženirstvo, matematika). Robotu so zastavljali vprašanja glede na faze raziskave: katera raziskovalna vprašanja bi bila ustrezna; kakšen naj bi bil raziskovalni načrt za preveritev vpliva različnih dejavnikov na motivacijo za učenje; učence katere stopnje (razreda) naj vključijo; ali naj vključijo tudi učitelje; kako velik naj bo vzorec; kateri merski instrumenti bi ustrezali in tudi kakšen naj bo naslov raziskave, da ne bi ponavljali že obstoječih. Na vsa vprašanja je program podal sprejemljive odgovore, čeprav v nekaterih primerih splošnejše. Naredil je tudi nekaj napak. V splošnem ni navajal referenc, razen pri merskih instrumentih. Program je točno povzel, opisal in interpretiral uporabljene statistične mere, na koncu pa ponujeni povzetek raziskave na prošnjo skrajšal na 100 besed.

Obe navedeni raziskavi kažeta, da je program UI koristen pomočnik, da pa ne more nadomestiti presoje človeškega raziskovalca. V organizacijska in etična vprašanja, ki jih odpira uporaba UI v raziskovalne namene, se tu ne morem spuščati, omenjata pa jih obe navedeni raziskavi. Podobno pa sodijo tudi Opara, Adalikwu in Tolorunleke (2023).

Kvalitativno raziskovanje s pomočjo chatGPT-ja

Temi tega članka sem se približal, ko sem robotu postavil vprašanja o kvalitativni analizi: o utemeljeni (*grounded*) teoriji Glaserja in Straussa (1967); o pojmu poskusne (tentativne) teorije v okviru utemeljene teorije (Mesec, 1998); o razliki med tematsko analizo in utemeljeno teorijo, o načinu konstrukcije utemeljene teorije.² Odgovori so bili presenetljivo točni in »pametni«. Ker sem ravno takrat čakal na izid svoje knjige *Kvalitativno raziskovanje v teoriji in praksi* (Mesec in Rape Žiberna, 2023), sem želel z robotom naknadno preveriti nekatere dele besedila knjige. Bil sem zadovoljen tako z robotom kot sam s seboj.

2 V svojem delu o kvalitativnem raziskovanju se zavzemam, da bi angl. izraz »grounded theory« slovenili s »prizemljena teorija«, morda izmenoma z »utemeljena teorija«. Osnovni argument je, da naj bi bila *utemeljena* vsaka teorija, ne le kvalitativna; torej ta epiteton ni posebna značilnost kvalitativne izkustvene teorije (Mesec in Rape Žiberna, 2023). V tem besedilu zaradi komunikacije z UI uporabljam izraz »utemeljena teorija«, saj po vsej verjetnosti robot ne bi razumel besede »prizemljena teorija«, ker je najbrž še ni v naboru njegovih podatkov.

Ker je bil namen te raziskave preveriti možnosti za uporabo programa UI v kvalitativnem raziskovanju, to je, v kvalitativni analizi besedil, sem pregledal skromno število objav o tej temi. Naj poudarim, da objav o uporabi UI pri kvalitativni analizi nisem iskal s pomočjo chatGPT, ampak s pomočjo do zdaj uporabljenih spletnih portalov, npr. Google scholar, Research Gate, Academia, Mendeley. Šele potem ko sem sam izbral relevantne članke, sem nagoovoril chatGPT z naslednjo zahtevo (*prompt*) v angleščini. V prevodu:

Zahteva:

Poišči reference za naslednjo raziskavo: »Uporaba AI, konkretno chatGPT, pri kvalitativni analizi intervjujev v okviru tradicije utemeljene teorije«.

Odgovor robota:

Žal mi je, vendar ne morem najti konkretnih referenc za natanko to raziskovalno vprašanje, ker je to zelo specifična in ozka raziskovalna tema. Vendar pa vam lahko posredujem nekaj splošnih informacij o uporabi AI in chatGPT pri kvalitativni analizi intervjujev kot tudi o utemeljeni teoriji.

Brez pomoči bota sem na spletu odkril pomemben članek o povezavi utemeljene teorije s programiranjem umetne inteligence. Članek z naslovom »Utemeljena teorija abstrakcije v umetni inteligenci« (Zucker, 2003) že v naslovu, vsekakor pa v nadaljevanju članka, združuje dve na videz popolnoma različni stvari: programiranje umetne inteligence in utemeljeno teorijo. Prvo sodi na področje naravoslovno-matematično-tehničnih ved in metod, drugo se je izvorno razvijalo na področju družboslovja in humanistike.

Ob tem pomislimo na nasprotje med naravoslovno-pozitivistično metodo na eni strani in humanistično interpretativno metodo na drugi, tu pa se obe pojavljata povezani. Ključ do tega navideznega protislovja je v pojmu »abstrakcija«. Utemeljeno teorijo Glaserja in Straussa konstruiramo s stalnim primerjanjem empiričnih postavk (izjav) in postopnim abstrahiranjem skupnih značilnosti. Tako nastanejo iz opisnih pojmov abstraktnejše kategorije. Idejo, da bi analogen postopek uporabili pri razvijanju programov umetne inteligence in da tako računalniški programi UI kot kvalitativna analiza po metodi utemeljene teorije potekata kot iste vrste miselni proces, imam za genialno. UI namreč postaja »inteligentna« z abstrahiranjem, s stalnim primerjanjem vhodnih podatkov, prepoznavanjem njihovih skupnih značilnosti in združevanjem podobnega (kodiranje).

Zucker je razvil algoritme abstrahiranja, ki jih uporablja računalnik. Sociološka utemeljena teorija se ves čas svojega razvoja trudi razviti take postopke, a je postopek daleč od formalizacije s pomočjo algoritmov in zato nenehno deležen očitkov zasilne znanstvenosti. Seveda bomo šele, ko bodo taki algoritmi razviti, lahko presodili, ali analizo izboljšujejo ali zavirajo ustvarjalno domišljijo, ki ne mara algoritmov.

Omenjeno idejo so razvili Muller idr. (2016) v članku o konvergenci, divergenci in kombinaciji strojnega učenja in metode utemeljene teorije. Oba pristopa izhajata iz empiričnih podatkov; abstrakcije (kode) temeljijo na

podatkih. Podatki so izhodišče za oblikovanje pojmov; ko so ti konstruirani, jih preverjamo na podatkih. Procesi so iterativni (naprej-nazaj). Sklepni korak pri gradnji teorije je interpretacija s človeško inteligenco.

Problem

Ugotoviti sem skušal, ali je mogoče jezikovni model chatGPT uporabiti pri kvalitativni analizi besedil na področju socialnega dela in sorodnih področjih. Zanimalo me je, pri katerih opravilih nam lahko koristi v pomenu, da v določeni meri nadomesti analitika ali predlaga rešitve. V sodobnih pristopih h kvalitativnemu raziskovanju je namreč vse bolj poudarjeno vprašanje analize gradiva (po intervjuju) (Vanover, Milhas in Saldana, 2022) in manj vprašanje zbiranja in urejanja gradiva.

Metoda

Študija je eksplorativna in hevristična. Uporabil sem neformalno primerjavo izdelkov robota (UI/AI) in človeškega raziskovalca (HI) pri analizi besedila s področja socialnega dela (komparativna študija). Ta pristop je v soglasju s smernicami »kvalitativne hevristike« (Kleining, 2010); »neformalni« zato, ker pri primerjavi nisem upošteval kakega priporočenega postopka – seznama dimenzij, saj ga je treba šele iznajti.

Začetke kvalitativne hevristike najdemo v raziskavah Paula Lazarsfelda, Marie Jahode in Charlothe Bühler iz tridesetih let 20. stol. v Evropi (Jahoda, Lazarsfeld in Zeisel, 1969; originalna raziskava leta 1933) in raziskavah Herte Herzog (1941; kvalitativni intervju, fokusni intervju). Drugi vir so kulturno-antropološke raziskave W. Lloyda Warnerja in drugih v Chicagu (Yankee City Series, 1941). Kvalitativna hevristika je

reflektirana in sistematična uporaba empiričnih raziskovalnih postopkov pridobivanja spoznanj, metoda, pri kateri so spoznanja rezultat naknadno sledljivega procesa. (Kleining, 2010, str. 66)

Odkritja so rezultat sistematičnih raziskovalnih postopkov in ne morda intuicije (Popper, 1973) ali teoretiziranja v naslanjaču. Pri raziskovanju v kvalitativni hevristiki naj bi upoštevali štiri pravila: 1. odprtost raziskovalca za nova spoznanja in odkritja, ki se razlikujejo od že znanega; 2. pripravljenost upoštevati spremembe predmeta raziskovanja, v tem primeru bi to pomenilo pripravljenost, da sprejmemo nepričakovan pomen in vlogo UI pri kvalitativnem raziskovanju; 3. pripravljenost spremeniti do zdaj priporočene postopke kvalitativne analize (npr. uvesti interaktivno analizo z UI); 4. preučevani pojav (postopek kvalitativne analize) preučiti s čim več vidikov – primerjati različne poglede in poiskati njihove skupne značilnosti in razlike.

Tehnično je za moj namen primerna metoda primerjalnega zaporedja (*comparative sequence method*) (Muller idr., 2016), to je, da izmenoma in

zaporedno uporabljamo človeško in umetno inteligenco. Ko so podatki kodirani, s programom UI preverimo attribute. Če začnemo z računalniško klasifikacijo, nato uporabimo HI, da si za vsak razred, ki ga ponudi UI, izmislimo opise lastnosti. Uporabljamo metodo stalnega primerjanja izdelkov človeške in umetne inteligence.

Začetni kriterij primerjave postopka analize s človeško in umetno inteligenco je priporočeni postopek analize po metodi utemeljene teorije po Glaserju in Straussu. Ta postopek poteka v petih korakih: 1. tematska analiza, 2. kodiranje (= pomenska analiza), 3. definiranje pojmov in kategorij, 4. ustvarjanje odnosnega modela, 5. poskusna teorija. Ni mogoče pričakovati, da bo robot že zdaj, ko je še v adolescenci, namesto nas opravil popolno analizo, če mu ukažemo: »Izvedi kvalitativno analizo gornjega zapisa intervjuja v skladu z metodo utemeljene (*grounded*) teorije po Glaserju in Straussu«. Pričakujem pa, da se bo vsaj približno ustrezno odzval na spodbude (*prompts*) pri vsaki fazi ali opravi posebej. Ni mogoče pričakovati, da bo obvladal terminologijo kvalitativne analize (npr. »aksialno kodiraj«), zato bom ukaze prilagodil in izrazil v bolj splošnem, nespecifičnem jeziku. V nadaljevanju raziskovanja pa se bo morda priporočeni postopek kvalitativne analize spremenil ali pa si bosta opravila razdelila raziskovalec (HI) in računalniški program (UI).

Izhodiščno besedilo, zapis odgovora študentke socialnega dela na prvo vprašanje intervjuja o praksi, je del seminarske naloge v okviru predmeta Metodologija II – kvalitativno raziskovanje na Fakulteti za socialno delo.

Intervju s študentko socialnega dela o njeni praksi

Odgovor (lektoriran) na vprašanje »Ali mi za začetek lahko poveste, kako ste v treh letih opravljanja prakse doživljali mentorja?«

V prvem letniku, ko sem bila v društvu za pomoč in samopomoč brezdomcev, sem mentorja doživljala kot zelo sproščenega, takega, ki nam pusti, da smo na praksi zelo samostojne, da opravljamo prakso tako, kot smo si jo mi zamislile. V bistvu sploh ni bilo nikakršnih ukazov, kaj lahko delamo, česa ne smemo, ampak nam je res vedno pustil prosto pot, mogoče celo malo preveč prosto pot, saj včasih nisem vedela več, kaj bi delala na praksi, in ni vedno bilo nekega vodstva. Vseeno se pa je trudil, da izve, kako se s sošolko, ki je prav tako z menoj opravljala prakso na tej učni bazi, počutiva, kaj bi mogoče radi izpeljali. Prav tako nama je pomagal izpeljati projekt, ki je zelo dobro uspel, celo denar so nam dali iz društva, zato da sva lahko projekt izvedli, tako da je bil mentor res konkreten. Skratka, doživljala sem ga kot preprostega človeka, ki si želi, da se študentke na praksi učimo večinoma same. On nam je tudi povedal, da se bomo kot študentke na praksi največ naučile, če bomo že samo gledale, opazovale, kaj se ljudje pogovarjajo, kako se pogovarjajo, kaj so njihovi problemi, že če samo poslušamo ljudi, se bomo naučile ogromno.

V drugem letniku sem prakso opravljala v društvu za pomoč odvisnikom in njihovim družinam. Tu je bila tudi podobna stvar, le da je bila mentorica

nekoliko doslednejša, bolj je sledila mojim nalogam, zmeraj me je spodbujala, da ji zmeraj pošljem kakšne naloge, pri katerih potrebujem kakšno pomoč, sicer je to hitro pozabila. Zmeraj je hotela, da imam stvari narejene dobro. Je šla popravljat za mano stvari, mi povedala, glej, tule pa si se mogoče malo narobe izrazila. Doživljala sem jo v glavnem res tako, kot da me je dobro vodila, ampak hkrati pa mi je pustila zares veliko poti, veliko svobode pri tem, da delam, kar si želim delati. Tako da sta v bistvu oba bila zelo v redu.

Analiza zapisa intervjuja s humano inteligenco

Zapis intervjuja sem kopiral v drugo datoteko. S klikanjem na ustrezno tipko za označevanje besedila sem z rumenim signirjem označil besede, ki so se mi zdele pomembne. Poleg tega sem pri teh ali drugih besedah kliknil na ikono za pripombo in v okvir, ki se je pojavil ob strani, vpisal misli, ki so se mi ob teh besedah porodile po načelu »ustavi se in zapiši« (*stop and memo*). Gl. posnetek zaslona 1.

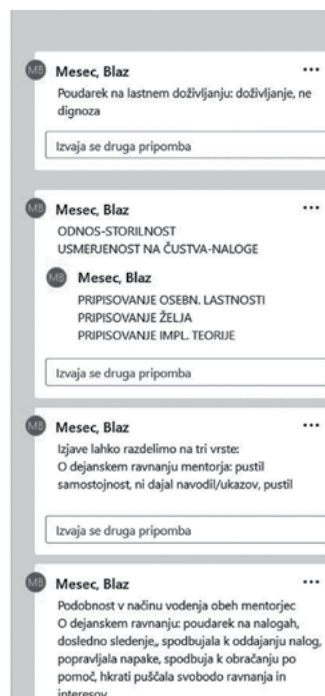
Posnetek zaslona 1: Zapis intervjuja v word 10 z označenimi značilnimi besedami in opombami ob strani.

PEŠ ANALIZA PRIMERA 2: PRAKSA SOCIALNEGA DELA

»Ali mi za začetek lahko poveste, kako ste tekom treh let opravljanja prakse doživljali mentorja?«

»V prvem letniku ko sem bila v društvu za pomoč in samopomoč brezdomcev, sem mentorja doživljala kot zelo sproščena takega, ki nam pusti, da smo na praksi zelo samostojne, da opravljamo prakso tako kot smo si jo mi zamislile. V bistvu sploh ni bilo nikakršnih ukazov, kaj mi moremo delati, kaj ne smemo, ampak nam je res vedno pustil prosto pot, mogoče malo celo preveč prosto pot, saj včasih nisem vedela več kaj bi delala na praksi in ni vedno bilo nekega vodstva. Vseeno se pa je trudil, da izve kako se s sošolko, ki je prav tako z menoj opravljala prakso na tej učni bazi, počutiva, kaj bi mogoče rade izpeljali, prav tako nama je pomagal izpeljati projekt, ki je zelo dobro uspel, celo denar so nam dali iz društva, zato da sva lahko projekt izvedli, tako da je res mentor bil konkreten. Skratka doživljala sem ga kot preprostega človeka, ki si želi, da se študentke na praksi učimo večinoma same. On nam je tudi povedal, da se bomo kot študentke na praksi največ naučile, če bomo že samo gledale, opazovale kaj se ljudje pogovarjajo, kako se pogovarjajo, kaj so njihovi problemi, že če samo poslušamo ljudi se bomo naučile ogromno.

V drugem letniku sem prakso opravljala v društvu za pomoč odvisnikom in njihovim družinam. Tu je bila tudi podobna stvar, s tem, da je bila mentorica nekoliko bolj dosledna, bolj je sledila mojim nalogam, zmeraj me je spodbujala, da ji zmeraj pošljem kakšne naloge, pri katerih potrebujem kakšno pomoč, ker če ne ona to hitro pozabi. Zmeraj je hotela da imam stvari narejene dobro, je šla popravljat za mano stvari, mi povedala glej tle pa si se mogoče malo narobe izrazila. V glavnem sem jo doživljala res tako, kot da me je dobro vodila, ampak hkrati pa mi je pustila zares veliko poti, veliko svobode pri temu da delam, kar si želim delati.

Postopek po priporočenih fazah analize.

1. Teme, o katerih govori:

Doživljanje/opisovanje: mentorjevega ravnanja, mentorjeve osebnosti, mentorjeve teorije vodenja

Doživljanje same sebe

Ocena (evalvacija) mentorstva oz. prakse

2. Kodiranje (pripisovanje pojmov)
Vsiljujejo se naslednji pojmi kot abstrakcije izjav:
ZAVZETO/BREZBRIŽNO VODENJE
DIREKTIVNO/NEDIREKTIVNO VODENJE
STORILNOSTNO/ODNOSNO VODENJE
3. Definiranje pojmov
ZAVZETO/BREZBRIŽNO VODENJE: V tem primeru je predpostavljeno in tudi razvidno iz besedila, da je vodenje na obeh učnih bazah zavzeto, to je, da sta mentor in mentorica predana in zainteresirana, da bi študentka uspešno opravljala in končala prakso, napredovala v strokovnem znanju in ne le dosegla zahtevanega kriterija uspešnosti, ampak tudi doživela prakso kot izpolnjujočo življenjsko izkušnjo. Nasprotje takemu odnosu mentorja do vodenja prakse je brezbržno vodenje, ki ne predpostavlja predanosti in zainteresiranosti mentorja in se osredotoča samo na formalne učne obveznosti.
DIREKTIVNO/NEDIREKTIVNO VODENJE – STORILNOSTNO/ODNOSNO VODENJE: ti pojmi so definirani s spremenljivkami in nasprotnimi modalitetami, razvidnimi iz posnetka zaslona 1.
4. Odnosni model, tipologija ali pojmovna hierarhija (razviden iz posnetka zaslona 1):
Navedeni pojmi sestavljajo dvopolno tipologijo, dva različna tipa ali sloga vodenja, usmerjanja ali »mentoriranja« prakse.
5. Poskusna teorija (v nadaljevanju)

Rezultati

A. Rezultat analize človeškega raziskovalca

Poskusna teorija o vodenju prakse (mentorstvu) na učni bazi

Študentke socialnega dela opravljajo prakso na najrazličnejših učnih bazah, od centrov za socialno delo in osnovnih šol do zdravstvenih ustanov, pravosodnih ustanov in zaporov (Mesec, M., 2015). Te provizorične teorije (poskusne teorije) ni mogoče posploševati na vse učne baze. Na podlagi izkušenj praktikantke s prakso v društvu za pomoč in samopomoč brezdomcev in v društvu za pomoč odvisnikom in njihovim družinam pa lahko opišem določen obrazec doživljanja praktikantke in ravnanja ter mišljenja mentorjev, obrazec, ki se morda pokaže za splošnejše veljavnega.

Praktikantka omenja teme: doživljanje mentorjevega ravnanja, osebnosti, pedagoškega pristopa ali teorije vodenja ter doživljanje same sebe in oceno (evalvacijo) prakse. Praktikantka primerja oba mentorja.

Oba mentorja sta zavzeta za uspešno opravljeno prakso študentke in za njeno osebno počutje in razvoj v nasprotju z možno brezbržnostjo ali

ravnodušnostjo (*laissez faire*). To je njuna skupna značilnost. Razlikujeta pa se v slogu vodenja. Slog vodenja je v prvem primeru manj, v drugem pa bolj direktiven. Sloga se delno prekrivata z drugo možno tipologijo, to je z bolj storilnostno usmerjenostjo ali bolj čustveno oziroma odnosno usmerjenostjo. Ti dimenziji sta klasično opisani v zvezi z vodenjem v delih o organizacijskem vedenju oziroma menedžmentu (gl. Mesec, 1992).

Oba sloga lahko opišemo z razlikami na teh variabliah: mentorjevo ravnanje, mentorjeva osebnost, mentorjeve teorije vodenja; kako praktikantka doživlja samo sebe; kako vrednoti prakso. Pri tem se – kot je dovoljeno pri pisanju poskusne teorije – lahko nekoliko oddaljimo od dejanskih podatkov tako, da navedemo, na primer, opisanemu pojmu nasprotni pojem, čeprav ni opisan v gradivu in ni lastnost nobenega od mentorjev ali njegovega sloga, vendar logično sledi iz opisanega kot njegovo nasprotje.

Za MANJ DIREKTIVEN SLOG je značilno, da mentor ravna tako, da pušča praktikantki samostojnost (»pusti, da smo na praksi zelo samostojne«), svobodo/prosto pot pri ravnanju (»nam je res vedno pustil prosto pot«), ji to morda tudi izrecno naroča, dopušča ali zagotavlja; dopušča študentki lastne zamisli, načrte in želje (»da opravljamo prakso tako, kot smo si jo mi zamislile«; »kaj bi mogoče radi izpeljali«); ne daje navodil in ne popravlja nalog, vendar se zanima za počutje varovanke (»se pa je trudil, da izve kako se s sošolko ... počutiva«). Mentor, ki vodi v tem slogu, je osebnostno opisan kot preprost in sproščen (»sem mentorja doživljala kot zelo sproščenega«), ne pa vzvišen in nesproščen ali napet/zaskrbljen. Praktikantka pravi, da je bil konkreten, kar je najbrž pomota; mišljeno je korekten. Pri tem slogu se praktikantka včasih počuti izgubljena in si želi več vodenja in usmerjanja (»včasih nisem vedela več, kaj bi delala na praksi, in ni vedno bilo nekega vodstva«). Praktikantka pripisuje mentorju teorijo vodenja prakse, po kateri je najbolje, da se študentke na praksi učijo same, z opazovanjem in poslušanjem, pozornostno usmerjenim na odkrivanje težav ljudi – teorija učenja z lastno izkušnjo brez izrazitega usmerjanja (»povedal, da se bomo ... na praksi največ naučile, če bomo že samo gledale, opazovale, kaj se ljudje pogovarjajo, kako se pogovarjajo, kaj so njihovi problemi«). Kljub temu pa poskrbi – ni razvidno, kako – da je projekt praktikantk uspešen (»nama je pomagal izpeljati projekt, ki je zelo dobro uspel, celo denar so nam dali iz društva«).

Za BOLJ DIREKTIVEN SLOG je značilno, da mentorica sicer dopušča določeno mero samostojnosti, da pa pogosteje pregleduje naloge oziroma nadzoruje njihovo izvajanje (»bolj je sledila mojim nalogam«), ponuja svojo pomoč (»da ji zmeraj pošljem kakšne naloge, pri katerih potrebujem kakšno pomoč«), uveljavlja merila kakovosti (»Zmeraj je hotela, da imam stvari narejene dobro«), popravlja napake (»je šla popravljat za mano stvari«). Kot osebnost naj bi bila mentorica doslednejša (»je bila mentorica nekoliko bolj dosledna«). Ob bolj direktivnem vodenju pa je mentorica kljub temu puščala praktikanti dovolj svobode, da je lahko upoštevala svoje želje (»hkrati pa mi je pustila zares veliko poti, veliko svobode pri tem, da delam, kar si želim delati«). Ta slog vodenja je praktikantka doživela kot dobro vodenje

(»doživljala res tako, kot da me je dobro vodila«). Študentka ocenjuje oba mentorja pozitivno in oba sloga vodenja kot ustrezna (»Tako da sta v bistvu oba bila zelo v redu«).

Navedena tipologija je idealnotipska (Djurić, 1987). To pomeni, da realno vodenje obeh mentorjev vsebuje značilnosti obeh tipov, da pa pri enem mentorju prevladujejo značilnosti enega sloga, pri drugem pa drugega.

Preglednica 1: Tipologija slogov vodenja prakse na učni bazi.

ZNAČILNOSTI	SLOG VODENJA PRAKSE	
	MANJ DIREKTIVEN ODNOSNO VODENJE	BOLJ DIREKTIVEN STORILNOSTNO VODENJE
Pričakovanja od študentke		
Samostojnost/odvisnost	Samostojnost	Usmerjanje
Iniciativnost/poslušnost	Samoiniciativnost	Izvajanje nalog
Opazovanje/izvajanje nalog	Učenje z opazovanjem	Učenje z nalogami
Ravnanje mentorja		
Prepuščanje/usmerjanje	Ne daje navodil	Želi usmerjati
Odnos do nalog	Ne popravlja nalog	Popravlja naloge
Preverjanje kakovosti	Ne preverja kakovosti	Preverja kakovost
Izrecno ponuja pomoč	Ne ponuja pomoči	Ponuja pomoč
Mentorjeva osebnost	Sproščen	Zaskrbljen, vesten
Mentor. teorija vodenja	Nevmešavanje, prepuščanje	Usmerjanje, nadziranje
Počutje študentke	Negotovost, prepuščenost	Varnost, vodenost
Ocena prakse	Pozitivna	

B. Rezultat analize z umetno inteligenco chatGPT

Tu moram takoj dezavuirati samega sebe in trditev, zapisano v odstavku o metodi: »Ne moremo pričakovati, da bo robot že zdaj, ko je še v adolescenci, namesto nas opravil popolno analizo, če mu ukažemo: 'Izvedi kvalitativno analizo gornjega zapisa intervjuja v skladu z metodo utemeljene (*grounded*) teorije po Glaserju in Straussu.'«

Robotu – jezikovnemu modelu chatGPT sem namreč ukazal prav to (v slovenščini), kot je razvidno iz zapisa (navajam izhodiščno spodbudo in odgovor programa):

Spodbuda (*prompt*):

»Izvedi kvalitativno analizo po metodi utemeljene teorije po Glaserju in Straussu naslednjega besedila:«

Navedel sem odgovor študentke iz intervjuja. Sledil je – v manj kot minuti! – odgovor robota (pojme sem podčrtal jaz):

»Metoda utemeljene teorije po Glaserju in Straussu se osredotoča na raziskovanje družbenih pojavov iz perspektive ljudi..., ki jih doživljajo. Ta metoda zahteva od raziskovalca, da upošteva podatke, ki izhajajo iz izkušenj ljudi, ki so neposredno povezani s tem pojavom. Na podlagi tega lahko oblikuje teorije, ki so utemeljene na dejanskih izkušnjah ljudi.

V besedilu je opisana izkušnja študentke, ki je opravljala prakso v dveh društvih za pomoč. Najprej je opisala svojega mentorja v prvem letniku, ki ji je pustil veliko svobode pri opravljanju prakse. Mentor ji ni dajal navodil, ampak jo je spodbujal, da je samostojna in da se uči iz izkušenj. Študentka je imela občutek, da ji mentor želi pomagati, vendar ji ni vsiljeval svojih idej. Njen mentor ji je pomagal pri izvedbi projekta, ki je bil uspešen, kar ji je dalo občutek, da je bil mentor zelo konkreten.

V drugem letniku je študentka imela drugačno izkušnjo s svojo mentorico. Ta mentorica je bila bolj dosledna in ji je dajala naloge, ki jih je morala opraviti. Mentorica ji je dajala povratne informacije o njenem delu in ji pomagala, da izboljša svoje delo. Vendar pa je študentka še vedno imela veliko svobode pri opravljanju prakse.

Na podlagi tega besedila lahko oblikujemo nekaj kvalitativnih analiz. Prvič, opazimo, da sta oba mentorja spodbujala študentko, da je samostojna pri opravljanju prakse. Drugič, opazimo, da je prva izkušnja bolj usmerjena v učenje iz izkušenj, medtem ko je druga izkušnja bolj usmerjena v opravljanje nalog. Tretjič, opazimo, da sta oba mentorja pomagala študentki, da izboljša svoje delo, vendar je bila druga mentorica bolj dosledna pri spremljanju njenega dela.

Na podlagi teh opažanj lahko oblikujemo nekaj predlogov za nadaljnje raziskave. Na primer, lahko preučimo, kako različni načini mentorstva vplivajo na učenje študentov na praksi. Lahko tudi preučimo, kako lahko mentorji spodbujajo samostojno učenje študentov, medtem ko hkrati zagotavljajo usmerjanje in podporo.«

V prvem odstavku odgovora je program ustrezno označil bistvo utemeljene teorije, ki je, da temelji na izjavah o (empiričnih) izkušnjah neposredno prizadetih ljudi. Morda je tako nekoliko preveč zožil opredelitev narave izhodiščnega gradiva, saj kot empirično gradivo lahko upoštevamo tudi posrednejše izraze in opise. V drugem odstavku je program ustrezno povzel opis študentkine izkušnje in dodal frazo, da ji »mentor ni vsiljeval svojih idej«. Teh besed v študentkini izjavi ni, vendar poglobljajo razumevanje njenega občutja! V študentkinem zapisu tudi ni izjave, da ji je druga »mentorica dajala povratne informacije«. To je v bistvu robotova »izmišljija«, nekoliko abstraktnejša

parafraza študentkih besed. Izvrstna koda! V naslednjem odstavku odgovora je program izvedel nekaj, česar prav tako ni neposredno v študentkini izjavi: povzel je skupne značilnosti obeh mentorjev in razlike med njima. Opaziti je, da se program »trudi« vedno upoštevati nasprotni možnosti: »prva-dru-ga«, »tako-vendar«, »pozitivno-negativno«. Zadnji odstavek tega prvega dela robotovega odgovora je popolnoma nov dodatek – tega ni v izjavi študentke – to so predlogi za nadaljnje raziskovanje vpliva mentorstva na uspešno učenje študentov. Opaziti je, da program poudari samostojnost ob hkratnem zagotavljanju usmerjanja. Ekskluzivistično logiko »ali-ali« nadomešča s produktivnejšo inkluzivno logiko »in-in«. Skratka, program ne obrača besed v prazno, ne »melje«, ampak parafrazira izhodiščno besedilo tako, da dodaja in pogloblja misli v pravem pomenu na nekoliko abstraktnejši način in dodaja svoje »izmišljije« (napotek za nadaljnje raziskave), ki pa so smiselne in produktivne.

Potem sem robotu postavil še več vprašanj.

POZIV H KODIRANJU SLOGOV VODENJA

Spodbuda (*prompt*):

»Kako bi z eno samo besedo ali dvema označil slog prvega in drugega mentorja?«

Odgovor:

»Slog prvega mentorja bi lahko opisali kot 'sproščen' ali 'neformalen', medtem ko bi slog druge mentorice lahko označili kot 'dosleden' ali 'natančen'.«

Z to spodbudo sem program pozval k poimenovanju obeh slogov vodenja. S poudarkom, naj uporabi samo eno ali dve besedi, sem hotel preprečiti, da bi »nakladal«, in zagotoviti enopomensko poimenovanje ali kodiranje slogov vodenja. Rezultat je odličen. Opaziti pa je, da robot ni uporabil »učenih« izrazov (»direktiven/nedirektiven«, »storilnosten/odnosen«), ampak opisne izraze, ki so blizu neposredni izkustveni ravni, besedišču v zapisu študentke. Študentka ni uporabila besede »neformalen«, ki pa dobro označuje mentorjev slog.

Podobno sem skušal pri naslednjem vprašanju omejiti robotovo »zgovornost« in ga prisiliti k jedrnatemu poimenovanju, kar je pravzaprav drugo ime za kodiranje.

POZIV K KODIRANJU DOŽIVLJANJA ŠTUDENTKE

Spodbuda (*prompt*):

»Kako bi z eno samo besedo ali dvema označil doživljanje študentke pri prvem in kako pri drugem mentorju?«

Odgovor:

»Doživljanje študentke pri prvem mentorju bi lahko opisali kot 'svobodno' ali 'samostojno', medtem ko bi doživljanje pri drugem mentorju lahko označili kot 'vodenje' ali 'usmerjanje'.«

S tem odgovorom ne morem biti zares zadovoljen, saj dobljena poimenovanja ne označujejo toliko doživljanja študentke kot slog vodenja, posebej pri mentorici. Študentka je dala nekaj izjav o doživljanju, npr. »včasih nisem vedela več, kaj bi delala«; mentor se je zanimal, »kako se počutiva«; »doživljala sem ga kot preprostega človeka«; »sem jo doživljala res tako, kot da me je dobro vodila«. Človeški raziskovalec bi morda te izraze kodiral kot »izgubljenost«, »neorientiranost«, »občutek varnosti«, »občutek orientiranosti« ali kaj podobnega. Skratka, tu bi se robot lahko bolj potrudil.

S tretjo spodbudo sem hotel izzvati analitično oceno dela obeh mentorjev.

POZIV K OCENI POZITIVNIH IN NEGATIVNIH PLATI MENTORSTVA

Spodbuda (*prompt*):

»Katere so pozitivne in negativne plati dela prvega in katere drugega mentorja?«

Odgovor:

»Pozitivne plati dela prvega mentorja so, da je omogočal študentki veliko svobode pri delu in ji pustil, da dela stvari po svoje, ter jo spodbujal, naj opazuje ljudi in se uči iz njih. Negativna stran pa je bila, da ji ni vedno zagotovil dovolj vodstva in navodil.

Pozitivne plati dela drugega mentorja pa so, da je bil natančen, dosleden in ji je zagotavljal veliko vodstva in navodil, kar je vodilo k temu, da je študentka dosegla dobre rezultate pri svojem delu. Negativna stran pa je bila, da je bila manj svobodna pri izvajanju svojih nalog in je bila bolj pod vplivom mentorice.«

To je odličen uravnotežen povzetek pozitivnih in negativnih plati odnosa obeh mentorjev. Opazimo, da si je robot spet nekaj »izmislil« in dodal, da je »študentka dosegla dobre rezultate pri svojem delu«, čeprav to ni neposredno navedeno v izjavi študentke. Tudi ni zapisala, da »je bila bolj pod vplivom mentorice«. Je pa njen položaj možno tako opredeliti; če že ne pod vplivom, pa pod nadzorom. Videti je, da se program dobro odziva na konkretne pozive k oceni, poimenovanju, razlikovanju in podobno. S splošnimi vprašanji dobimo pač splošne odgovore. Vendar pa tudi to ne velja vedno, kot je razvidno iz naslednje pogovorne epizode.

Ker nisem bil zadovoljen z robotovim poimenovanjem doživljanja študentke, sem mu postavil splošnejše vprašanje o njenem doživljanju.

PONOVEN ROBOTOV OPIS DOŽIVLJANJA ŠTUDENTKE

Spodbuda (*prompt*):

»Kakšno je bilo doživljanje študentke?«

Odgovor:

»Doživljanje študentke glede mentorjev v besedilu je bilo pozitivno. Študentka je prvega mentorja doživljala kot sproščenega in preprostega človeka, ki ji je pustil veliko samostojnosti pri izvajanju prakse, kar ji je omogočilo, da se je učila na lastnih napakah in se iz njih tudi veliko naučila. Hkrati pa ji je mentor pomagal pri izvedbi projekta in bil konkreten³, ko je to bilo potrebno.

Drugi mentor je bil bolj dosleden in natančen pri spremljanju nalog, ki jih je dala študentki, vendar ji je hkrati dajal svobodo in ji pomagal, ko je to potrebovala. Študentka je doživljala, da jo mentorica dobro vodi in da ji je bila v pomoč pri učenju in razvoju njenih strokovnih sposobnosti.

Skratka, študentka je doživljala, da sta bila oba mentorja v redu, vsak na svoj način, in sta ji pomagala pri njenem učenju in razvoju kot strokovnjakinji na svojem področju.«

Program je dobro in smiselno povzel študentkino poročilo, dodal pa tudi nekaj svojega. V študentkini izjavi ni omenjeno, da »se je veliko naučila«, kvečjemu da se bo »ogromno naučila«, če bo poslušala; in da ji je mentorica »pomagala pri razvoju strokovnih sposobnosti«. Seveda pa to izhaja iz

3 Gre za očitno pomoto študentke, ki je uporabila besedo »konkreten«, ki v kontekstu ni pojasnjena, namesto besede »korekten« v pomenu »sproščen, neformalen, vendar korekten«, saj se »neformalnost« pogosto izrodi v »nekorektnost«.

vsega povedanega. To izjavo robota imam lahko dobrohotno za konceptualno nadgraditev študentkine izjave. Ne bi bilo narobe, če bi se ta lepa fraza pojavila v poročilu o praksi.

C. Komentar in primerjava obeh analiz

Komentar robotovega odgovora

Splošen vtis je, da se je program odzival ustrezno: odgovarjal je na postavljena vprašanja (spodbude) in se ni odmaknil od njih v poljubno smer; ni zavajal ali dajal popolnoma napačnih odgovorov; ni pleteničil ali »mlel« zgolj s parafraziranjem brez dodanega pomena, ampak je ostal »prizemljen« na ravni prvotne dikcije in ni uporabil znanstvene terminologije.

Njegove odgovore lahko klasificiram v nekaj tipov (z nekaj primeri):

- **POVZEMANJE**
 - ustrezno je povzel opis študentkine izkušnje,
 - povzel je skupne značilnosti obeh mentorjev in razlike med njima.
- **URAVNOTEŽEVANJE**
 - navaja nasprotni možnosti: »prva-druga«, »tako-vendar«, »pozitivno-negativno«,
 - logiko »ali-ali« nadomešča z inkluzivno logiko »in-in«,
 - povzame pozitivne in negativne vidike mentorstva.
- **IZRAŽANJE BISTVA**
 - ustrezno je označil bistvo utemeljene teorije, morda nekoliko preveč zožil opredelitev,
 - mentorjev slog opiše z besedo »neformalen«,
 - oba mentorja sta v redu vsak na svoj način.
- **DODAJANJE**
 - da se je študentka veliko naučila, dosegla dobre rezultate,
 - da ji je mentorica pomagala pri razvoju strokovnih sposobnosti,
 - da ji je bila mentorica v pomoč pri učenju.
- **POGLOBLJANJE (ABSTRAHIRANJE)**
 - dodal je frazo, da ji »mentor ni vsiljeval svojih idej«,
 - da ji je druga »mentorica dajala povratne informacije«,
 - da je prva izkušnja usmerjena v učenje iz izkušenj, druga v opravljanje nalog.
- **PREDLAGANJE**
 - navaja predloge za nadaljnje raziskovanje vpliva mentorstva na učne izide.
- **PONAVLJANJE**
 - K negativnim vidikom robotovih odgovorov lahko prištejem neproduktivno ponavljanje, na primer, ko sem ga pozval, naj z eno ali dvema besedama označi doživljanje študentke.
- **DODAJANJE NEUSTREZNIH POJMOV**
 - da lahko na podlagi besedila oblikujemo »nekaj kvalitativnih analiz«.

- NERAZUMEVANJE VPRAŠANJA, NEODGOVARJANJE NA VPRAŠANJE
 - spregleda študentkine izjave o doživljanju in jih ne poimenuje.

Odgovori programa so presenetljivo dobri in uporabni. To morda res pomeni, da »se v nevronskega procesiranja resnično skriva konceptualno razumevanje« (Vintar, 2023, str. 15).

Opazim, da se robot pri svojem razmišljanju ni veliko oddaljil od opisnih pojmov nižje ravni abstraktnosti in »prizemljenega« besedila ni parafraziral z bolj »učenimi« besedami. Ni, na primer, zapisal, da je utemeljena teorija »induktivna«; celo besede »izkustvena« ni uporabil. Zapisal je, opisno, da so teorije utemeljene »na dejanskih izkušnjah ljudi«. To je točno in zelo prizemljeno; dobra podlaga za bolj abstraktne konceptualizacije!

Tudi opis izkušnje študentke v nadaljevanju je parafraziral v istem prizemljenem slogu z opisnimi pojmi, ne z bolj abstraktnimi. Primerjajmo izjavo študentke z robotovo parafrazo.

Študentka: Mentor »... nam pustite, da smo na praksi zelo samostojne, da opravljamo prakso tako, kot smo si jo mi zamislile. V bistvu sploh ni bilo nikakršnih ukazov, kaj mi lahko delamo, česa ne smemo, ampak nam je res vedno pustil prosto pot, mogoče celo malo preveč prosto pot, saj včasih nisem vedela več, kaj bi delala na praksi, in ni vedno bilo nekega vodstva.«

Robot: Mentor »... ji je pustil veliko svobode pri opravljanju prakse. Mentor ji ni dajal navodil, ampak jo je spodbujal, da je samostojna in da se uči iz izkušenj.«

Lahko rečem, da je to dober povzetek bistva študentkine izjave v tem delu.

Robot: »Študentka je imela občutek, da ji mentor želi pomagati, vendar ji ni vsiljeval svojih idej.«

To je odličen povzetek. Študentka ni izjavila, da »je imela občutek, da ji mentor želi pomagati«. Teh besed v njeni izjavi ne najdemo. To je čista izmišljija robota – toda ustvarjalna izmišljija, tako rekoč izvrstno »branje med vrsticami«. Študentka ni izjavila, da ji mentor »ni vsiljeval svojih idej«. Besede »vsiljevanje idej« ne najdemo v njeni izjavi. Robotova povsem točna izmišljija – je zadetek v bistvo! Miselno delo. Osupljivo!

Primerjava obeh analiz

Primerjajmo zdaj robotovo konceptualizacijo slogov vodenja z mojo.

Preglednica 2: Primerjava človekove in robotove konceptualizacije sloga vodenja.

	SLOG	
ROBOT (UI)	Sproščen, neformalen	Dosleden, natančen
ČLOVEK (HI)	Manj direktiven odnosen	Bolj direktiven storilnosten

Robot je uporabil konkretnije izraze, človek pa abstraktnije. Prednost abstraktnjših je v tem, da se povezujejo z že obstoječimi teorijami organizacijskega vedenja/ravnanja in torej omogočajo nove interpretacije in pojmovne povezave. Vendar, kot omenjeno, morda bi lahko s primernimi namigi spodbudili robota k prav tako abstraktni konceptualizaciji.

Razprava

Raziskava je eksplorativna komparativna hevrstika na podlagi kratkega intervjuja, ki ga je opravila študentka s svojo kolegico. Vsebuje (1) primerjavo raziskovalčeve konceptualizacije izjav v intervjuju (HI) z odgovorom (konceptualizacijo) programa UI; (2) analizo robotovih odgovorov z improviziranim postopkom klasifikacije po metodi utemeljene teorije. Kot taka je prva spodbuda za nadaljnje raziskovanje na obilnejšem gradivu in s strožje formalizirano metodo.

Vhodno besedilo, odgovor študentke na eno od vprašanj o praksi, je že precej strukturirano, razdeljeno na dve učni bazi, dva mentorja in vsebuje primerjavo obeh po podobnih spremenljivkah. Struktura je razvidna. Takšno gradivo morda omogoča analizo, ki je pristranska v korist umetne inteligence. Vprašanje je, kako bi se robot obnesel pri bolj neurejenem besedilu. To je vsekakor ena od možnih smeri nadaljnega raziskovanja, ki bi vključevalo analizo besedil različne stopnje urejenosti/neurejenosti oziroma predhodne konceptualizacije.

Primerjava analize besedila, ki sta jo opravila človeški analitik (HI) in umetna inteligenca (UI), je pokazala, da je analitik v besedilu hitro prepoznal dva tipa »mentoriranja« in konstruiral tipologijo. Takoj je prešel na višjo raven abstrakcije in prepoznal dva vzorca vodenja, ki sestavljata polarno tipologijo. Robot pa je to isto razliko izrazil z bolj opisnimi pojmi na nižji ravni abstraktnosti. V nadaljnjem raziskovanju bi bilo priporočljivo ponoviti takšno primerjanje izdelkov umetne in človeške inteligence na drugačnih gradivih.

Pokazalo se je, da je metoda primerjalnega zaporedja (*comparative sequence method*) (Muller idr., 2016), ki temelji na ugotovitvi Zuckerja (2003), primerna. To pomeni, da je kvalitativna analiza možna z interakcijo raziskovalca s programom umetne inteligence, tako da raziskovalec ves čas ohranja kritično razdaljo do izdelkov (*output*) programa ter uporabi koristne (razumne) parafraze in zavrže nekoristne (nerazumne) ali pa nekoristne uporabi *per negationem*, tako da jih spremeni v umne in funkcionalne.

Sklep

Kakršnokoli omalovaževanje umetne inteligence je neprimerno. Program ni popoln, je pa blizu popolnosti, sodeč po rezultatih. Robota je mogoče speljati na čistino, k vsebinam, o katerih nima pojma, a teh kalnih voda bo z razvojem programa vse manj.

Program operira na isti ravni abstraktnosti, na kateri je vhodno besedilo, vendar ne obvlada samo igrakanja z besedami in parafraziranja, v pogovornem jeziku izraženo, »ne naklada«, vsaj načelno ne. Sposoben je ustvarjalnega parafraziranja, to je povzemanja izjav, tako da izrazi njihovo bistvo, lahko bi rekli celo, da je v tem pomenu sposoben »brati med vrsticami«, to je izreči, kar ni bilo izrečeno, bilo pa je mišljeno. Tega marsikatero človeško bitje ne zna. Program povzema, dodaja, uravnoteža, dopolnjuje, pogloblja in predlaga, ob tem pa tudi neproduktivno »naklada« ali »melje«, zavaja in konfabulira. V okviru moje analize nisem naletel na popolnoma napačne odgovore robota, ti pa seveda niso izključeni pri drugem gradivu.

Ta še obstoječa razlika v delovanju človeškega in človeško konstruiranega tehničnega uma pomeni, aplicirana na kvalitativno analizo besedil, da je umetna inteligenca zelo koristen pripomoček analize. Besedilo povzame in strne v vsebinske enote (teme) in ponudi pojme nižje ravni abstraktnosti. Na tej podlagi lahko človeška inteligenca konstruira abstraktnije pojme in odnose med njimi.

Izkušnja s to analizo opozarja na pomen »spodbud«, to je vprašanj, ki jih postavimo programu. Od njihove formulacije, abstraktnosti/konkretnosti, namigov, je odvisen odziv programa in plodnost poizvedovanja. Ko sem robota pozval, naj značilnost vodenja obeh mentorjev »izrazi z besedo ali dvema«, je to storil in ponudil tipologijo. V prihodnje naj bi v okviru razvijanja kvalitativne metodologije namenili pozornost pripravi primernih učinkovitih standardiziranih spodbud (*prompts*) za zahteve analize z umetno inteligenco.

Naj prav na koncu omenim še, da se pri uporabi pripomočkov umetne inteligence postavlja vprašanje avtorstva in odgovornosti, ki pa se že rešuje sprti ob primerih. Človeška inteligenca se uči! (gl. Kristan, 2023; Kapitanovič, 2023).

Skratka, jezikovni model umetne inteligence chatGPT je obetaven pripomoček kvalitativne analize besedil. Naj ta članek spodbudi k uporabi in preizkušanju tega pripomočka.

Viri

- Djurić, M. (1987). *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Naprijed.
- Dolenc, S. (2023). Kako deluje chatGPT. *Delo*, 26. 1. 2023.
- Dönmez, I., Idil, S., & Gulen, S. (2023). Conducting academic research with the AI interface ChatGPT: Challenges and opportunities. *Journal of STEAM Education*, 6(2), 101–118. Pridobljeno 28. 3. 2023 s <https://doi.org/10.55290/steam.1263404>
- Glaser, B., & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Herzog, H. (1941). On borrowed experience: an analysis of daytime sketches. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 9, 65–95.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P. F., & Zeisel, H. (1969). *Die Arbeitslosen von Marienthal*. Allensbach: Verlag für Demoskopie.
- Kapitanovič, P. (2023). Je chatgpt pot do superinteligence. *Delo*, 26. 3. 2023.

- Kleining, G. (2010). Qualitative Heuristik. V K. M. Mruck (Hrsg). *Handbuch Qualitative Forschung in der Psychologie* (str. 63–75).
- Kristan, J. (2023). Strojno jezikanje ali kdo je napisal članek, *Delo*, 5. 2. 2023.
- Mesec, B. (1992). *Menedžment in organizacija v socialnem delu: izbrana poglavja: v okviru programa TEMPUS, skupni evropski projekt 1750 v sodelovanju s Hogeschool, Nijmegen, Nizozemska*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo (učno gradivo).
- Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Mesec, B., & Rape Žiberna, T. (2023). *Kvalitativno raziskovanje v teoriji in praksi*. Ljubljana: Inštitut za razvojne in strateške analize, 2023.
- Mesec, M. (2015). Praktični študij na fakulteti za socialno delo. *Socialno delo*, 54(3/4), 239–248.
- Muller, M., Guha, S., Baumer, E. P. S., Mimno, D. & Shami, N. S. (2016). Machine learning and grounded theory method: convergence, divergence, and combination. V *Proceedings of the 19th International Conference on Supporting Group Work (GROUP'16)*. New York: Association for Computing Machinery, str. 3–8.
- Opara, E. C., Adalikwu, M.-E. T., & Tolorunleke, C. A. (2023). ChatGPT for teaching, learning and research: prospects and challenges. *Global Acadic Journal of Humanities and Social Sciences*, 5(2), 33–40.
- Popper, K. (1973). *Logika naučnog otkrića*. Beograd: Nolit.
- Rahman, M., Terano, H. J. R., Rahman, N., Salamzadeh, A., & Rahaman, S. (2023). ChatGPT and academic research: a review and recommendations based on practical examples. *Journal of Education, Management and Development Studies*, 3(1), 1–12.
- Vanover, C., Milhas, P., & Saldana, J. (2022). *Analysing and interpreting qualitative research: after the interview*. Los Angeles: Sage.
- Vintar, Š. (2023). Hvala za izpit, se vidimo prihodnjič. *Delo, Sobotna priloga*, 7. 1. 2023, 14–15.
- Zucker, J.-D. (2003). A grounded theory of abstraction in artificial intelligence. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 358, 1293–1309. DOI 10.1098/rstb.2003.1308

Pomen timskega dela pri obravnavi ogroženosti otrok

Sem višja svetovalka na področju varstva otrok in družine na Centru za socialno delo Celje, enota Laško. V prispevku želim opisati pomen timskega dela in s kratko predstavitevijo primera prikazati, kdaj je vloga tima najpomembnejša.

Zakonska podlaga, ki nam omogoča sodelovanje pri obravnavi ogroženosti otrok, je opredeljena v Družinskem zakoniku (2022), Zakonu o preprečevanju nasilja v družini (2008), Pravilniku o sodelovanju organov ter o delovanju centrov za socialno delo, multidisciplinarnih timov in regijskih služb pri obravnavi nasilja v družini (2009) in Dogovoru v zvezi z opravljanjem nalog za zaščito otrok (2013), ki izhaja iz Zakona o preprečevanja nasilja v družini (2008), Konvencije o otrokovih pravicah (1989) in Zakona o socialnem varstvu (2007).

Poglavitno vodilo pri vseh vodenih postopkih je varstvo največje koristi otroka. Kot trdi Čižman (2019, str. 62), daje neopredeljenost pojma »načelo največje koristi otroka« strokovnjakinjam in strokovnjakom diskrecijsko pravico do odločanja, kaj je otrokova največja korist. Načelo usmerja k individualiziranemu pristopu k vsakemu posameznemu otroku in prepoznavanju njegovih konkretnih potreb in iskanju najboljših rešitev za njihovo zadovoljitev.

Pri upoštevanju načela največje koristi otroka pa je pomembno tudi zavedanje, da se pri vodenih postopkih srečujemo z družinami s številnimi izzivi. Te doživljajo številne notranje in zunanje stresorje, pogosto povezane s težavnimi življenjskimi razmerami, ki povzročajo preobremenitve in destabilizacijo družine. Družinam je pogosto skupno to, da se srečujejo z revščino in nimajo zadovoljenih osnovnih potreb, saj se nenehno spoprijemajo z različnimi izzivi (npr. finančne težave, stanovanjska stiska, težave z zasvojenostjo, zdravstvene težave).

Kompleksni problemi, s katerimi se družine spopadajo, so pogosto razlog za šibko socialno mrežo družine, za slabe medsebojne odnose v družini in preobremenjenost družinskih članov (Čačinovič Vogrinčič in Mešl, 2019, str. 130). Zaradi kompleksnosti izzivov, s katerimi se družine srečujejo, je timski pristop pri obravnavi družine in zagotavljanju podpore zelo pomemben in učinkovit.

Timsko delo

Lipičnik in Možina (1993) sta tim opredelila kot skupino ljudi, ki jih povezuje skupni namen in si prizadevajo za uresničitev natančno določenega cilja. Trdita, da je delo v timu smiselno, kadar delovne naloge presegajo zmožnosti samo ene stroke ali posameznika, zlasti pa je pomembno, kadar ni jasno definirano, kako problem rešiti. V takem primeru so koristna različna mnenja, saj je mogoče z usklajevanjem najti najboljšo rešitev.

Kako se teorija o timskem delu prenaša v specifični kontekst socialnega dela, sta odlično opisala Mesec in Stritih (2015, str. 296):

Timsko delo, kakor ga je razvilo socialno delo, temelji na enakopravnem sodelovanju vseh članov, na razvoju tima, na fleksibilni delitvi dela in na prednosti, ki jo imajo zanj naloge pred vlogami. V interdisciplinarnih timih je delo socialnih delavcev in socialnih delavk zelo pomembno zaradi interdisciplinarne usmerjenosti socialnega dela, zlasti pa zaradi zmožnosti povezovanja strokovnega jezika z vsakdanjim jezikom. Socialne delavke in socialni delavci delujejo pogosto kot prevajalci med kontekstom strokovne obravnave in vsakdanjim kontekstom uporabnika. Tudi ko niso vodje, pogosto zaradi svojih značilnosti v timu delujejo usklajevalno.

Cilji multidisciplinarnega tima, v katerega so vabljene službe, ki sodelujejo pri obravnavi primera, so izmenjava informacij, oblikovanje načrta pomoči otroku in družini ter razdelitev nalog znotraj navedenega načrta. Da bi službe zagotovile ustrezno zaščito otrok, delujejo medinstitucionalno. Leskošek, Kodele in Mešl (2019, str. 239–240) slovenski model takšnega delovanja opredelijo kot koordinirano timsko delo za zaščito žrtve nasilja. Pri tem ena od organizacij prevzame vlogo koordinatorke, druge pa sodelujejo v timu, da bi zagotovile usklajeno delovanje v isti zadevi.

Največji oviri medinstitucionalnega sodelovanja sta geografska razpršenost služb (npr. svetovalna centra sta v Ljubljani in Mariboru) in pomanjkanje nevladnih organizacij na nekaterih geografskih območjih. Poleg tega so nekatere službe neodzivne, včasih pa je opazno tudi slabo poznavanje pristojnosti in nalog drugih institucij, posledica tega pa so nestvarna pričakovanja (Leskošek, Kodele in Mešl, 2019, str. 254–255).

Za razumevanje situacije in otrokovih potreb je pomembno, da je otrok udeležen v postopku zaščite. Leskošek, Kodele in Mešl (2019, str. 240–241) menijo, da udeležba ne pomeni nujno otrokove neposredne navzočnosti, zagotavlja pa, da strokovne delavke in delavci slišijo, kaj čuti, česa se boji, kaj si želi, kakšna pričakovanja ima, kako razume situacijo. Zagotoviti, da je otrokov glas slišan in upoštevan, pa je zahtevna naloga, ki jo moramo znati opraviti in se je naučiti (Čačinovič Vogrinčič in Mešl, 2019, str. 103).

Ocena ogroženosti

Na centrih za socialno delo je razvita metoda ocenjevanja ogroženosti otroka, ki je podlaga za oblikovanje načrta pomoči otroku in družini. Centri za

socialno delo ugotavljamo ogroženost na podlagi t. i. ocene ogroženosti, pri kateri ocenjujemo dejavnike tveganja (ki vplivajo na nastanek oškodovanosti otroka) in varovalne dejavnike (ki varujejo pred nastankom oškodovanosti oz. jo zmanjšujejo). Stopnja ogroženosti je lahko nizka, srednja, visoka in zelo visoka.

Družinski zakonik (2022) ugotovitev, da je otrok ogrožen, opredeljuje kot pogoj za izrek ukrepov za varstvo koristi otroka (Mikec, 2019). Pri ocenjevanju ogroženosti je treba preučiti dejavnike tveganja in varovalne dejavnike celostno in na podlagi tega presoditi, kakšna je sklepna ocena. Leskošek, Kodele in Mešl (2019, str. 172) trdijo, da se pri timski obravnavi

porazdeli odgovornost odločanja o takojšnji zaščiti otroka z ene osebe, ki je prijavo prejela, na tim sodelavk in sodelavcev, ki zagotovijo, da je premislek o ravnanju poglobljen in celovit, ter ni le ocena ene osebe.

Iz 157. člena Družinskega zakonika (2022) izhaja, da je otrok ogrožen, če je utrpel ali je zelo verjetno, da bo utrpel škodo, in je ta škoda oziroma verjetnost, da bo škoda nastala, posledica storitve ali opustitve staršev ali posledica otrokovih psihosocialnih težav, ki se kažejo kot vedenjske, čustvene, učne ali druge težave v njegovem odraščanju. Družinski zakonik določa ukrepe: začasne odredbe, nujni odvzem otroka in ukrepi trajnejšega značaja. Pri predlogu za izrek ukrepa se v skladu s 156. členom Družinskega zakonika predpostavlja načelo najmilejšega ukrepa, se pravi, da se izreče ukrep, s katerim se starše čim manj omeji pri izvajanju starševske skrbi, če je z njim mogoče dovolj zavarovati koristi otroka. Ukrepi trajnejšega značaja pa so: omejitev starševske skrbi, nadzor nad izvajanjem starševske skrbi, odločitve o zdravniškem pregledu ali zdravljenju, omejitev ali odvzem pravice do stikov, odvzem otroka staršem, namestitvev otroka v zavod, odvzem starševske skrbi.

Predstavitev primera

Center za socialno delo lahko prejme prvo informacijo o družini od institucij, ki so v stiku z družino, npr. od policije, šole, vrtca, zdravstvene službe, posameznika (v obliki izjave) ali v obliki anonimne prijave. Takrat strokovni delavec oz. strokovna delavka preveri preteklo obravnavo družine in opravi hitro oceno ogroženosti, v primeru kompleksne zadeve pa k temu povabi sodelavke in sodelavce v okviru internega strokovnega tima. V oceni ogroženosti je treba opredeliti varovalne dejavnike in dejavnike tveganja ter podati končno oceno s sklepi. Po presoji strokovnega delavca oz. strokovne delavke lahko v okviru obravnave družine povabimo k sodelovanju tudi druge institucije (meddisciplinarni tim v okviru nalog za preprečevanje nasilja v družini, razširjeni strokovni tim v okviru drugih nalog) in znova naredimo oceno ogroženosti. Na podlagi sprejetih sklepov določimo nadaljnje naloge in večkrat tudi izdamo sklep, da se na pristojno sodišče poda predlog za izrek ukrepa za varstvo koristi otroka.

Predstaviti želim primer konkretne obravnave ogroženosti otrok na Centru za socialno delo Laško. Naš center za socialno delo (v nadaljevanju: center) je prvo informacijo o družini prejel ob njeni preselitvi v kraj, za katerega smo pristojni. Zaradi pogostih selitev družine je bilo pomembno sodelovanje z vsemi drugimi centri iz krajev, kjer je družina živel prej. Na podlagi 16. člena Družinskega zakonika smo pridobili poročila o pretekli obravnavi družine. Za otroke, ki so bili takrat v oskrbi matere, so bili izrečeni ukrepi še po Zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (2004). Med spremljanjem otrok smo pridobili informacijo, da je mati noseča.

Center se je aktivno vključil v spremljanje družine in deloval timsko, se pravi, da je v tim vključil strokovno delavko na področju spremljanja rejniške dejavnosti (za starejše otroke), strokovno delavko na področju ukrepov za varstvo koristi otroka in strokovno delavko na področju varstva otrokovih koristi v sodnih postopkih (saj sta starša podala predlog za ureditev ključnih vprašanj za mladoletnega otroka ob razpadu zunajzakonske skupnosti). Tako je bilo vzpostavljeno sodelovanje med centri in tudi znotraj centra in smo tako družino spremljali celostno in ji zagotavljali ustrezno podporo.

Staršema je bila ponujena vključitev v socialnovarstveno storitev z namenom krepitev partnerskega in starševskega odnosa in pomoči pri reševanju finančne stiske družine. Na centru smo za družino pripravili mnenje o socialnih razmerah družine za dodelitev neprofitnega stanovanja v najem. Tako je družina pridobila večje stanovanje, prav tako pa tudi mnenje o ogroženosti otroka zaradi socialnega položaja družine za sprejem otroka v vrtec. Ves čas sodelovanja z družino sta aktivno z družino delali vsaj dve strokovni delavki, med vodenim postopkom pa je bilo narejenih več ocen ogroženosti. Po sprejemu odločitve, da bosta starša partnersko zvezo končala, smo podali mnenje, da predlog enega in drugega starša glede ureditve varstva in vzgoje, stikov in preživnine ni v korist mladoletnega otroka. Predlagali smo ukrep omejitve starševske skrbi in nadzora nad izvajanjem te skrbi. Predlagali smo tudi, da se starša vključita v oblike podpore in pomoči (tako na centru za socialno delo kot na zunanjih institucijah, ki starša in otroka spremljajo), otrok pa se vključi v vrtec in redno opravlja potrebne zdravniške preglede.

Med spremljanjem je bil očetu izrečen ukrep prepovedi približevanja, zato smo začeli izvajati naloge za preprečevanje nasilja v družini. Sklican je bil multidisciplinarni tim, v katerega smo povabili predstavnika policije in zdravstvene službe (pediatrinja). Zaradi reševanja stanovanjske problematike očeta (po izrečenem ukrepu) se je v obravnavo vključila še četrta strokovna delavka, ki se je individualno srečevala z očetom.

Center je sklical razširjen timski sestanek (policija, zdravstvo, vrtec, center), da smo naredili oceno ogroženosti in sprejeli sklep o podaji predloga za izrek ukrepa trajnejšega značaja – odvzem otroka. To odločitev smo sprejeli na podlagi spremljanja družine ter dejavnikov tveganja in varovalnih dejavnikov. Odločitev za najstrožji ukrep je podkrepilo tudi izvedensko mnenje, ki smo ga pridobili med prejšnjimi postopki (za starejše otroke).

Po pripravljenem in vložnem predlogu na pristojno sodišče je center prejel informacije, ki so bile predstavljene na kriznem timu in na podlagi katerih je tim presodil, da je izrek začasne odredbe v korist otrok. Sodišče predloga ni upoštevalo, center pa je na podlagi novih informacij, povezanih s spremenjenimi okoliščinami v družini, znova naredil oceno ogroženosti in ocenil, da gre za tako visoko stopnjo ogroženosti, da obstaja potreba po nujnem odvzemu. Center je tako izvedel nujni odvzem otroka in o tem obvestil pristojno sodišče. Sodišče je predlog o nujnem odvzemu podprlo in izdalo začasno odredbo, pozneje, med postopkom, po pridobitvi izvedenskega mnenja, pa izreklo staršema ukrep odvzema otroka.

Center je že med spremljanjem družine vzpostavil delovni odnos z obema staršema in ga ohranil tudi po izrečenem ukrepu. Tako starša sodelujeta s centrom v okviru srečanj individualne projektne skupine in stike z mladoletnim otrokom redno izvajata. Oba še vedno doživljata številne izzive, ampak pri reševanju teh zdaj sodelujeta z drugimi centri, saj sta se v tem času večkrat preselila. Kljub temu se še vedno večkrat obrneta na naš center. To si razlagam tako, da smo kljub velikemu posegu v njuno družinsko življenje z njima ohranili dober delovni odnos in sodelovanje.

Izzivi, s katerimi se srečujemo

Ko takšno kompleksno zadevo rešuje manjša enota centra, pomeni, da se v družino vključujejo skoraj vse strokovne delavke in delavci centra (tudi strokovne delavke in delavci s področja ZUPJS, kjer starša uveljavljata pravice). To zahteva dobro organizacijo in čas, da se strokovni tim sestane in naredi oceno ogroženosti in potem tudi uresničuje dogovorjene sklepe. Naloge se prepletajo, saj strokovne delavke oz. delavci pokrivajo več področij, npr. ukrepe za varstvo koristi otroka in nasilje v družini, zavodske namestitve in pomoč pri varstvu otrokove koristi v sodnih postopkih. Z vidika celostne obravnave družine in pretoka pomembnih informacije pa je majhnost našega centra tudi naša prednost.

Takšna prepletenost nalog veča obremenjenost posameznih strokovnih delavk oz. delavcev. Problem ne bi bil tako velik, če bi bilo na centrih več zaposlenih in bi bili kadrovsko okrepljeni (tudi z različnimi strokovnimi profili). To pomeni, da je tudi organizacija znotraj centra pomembna za vzpostavljanje in izvajanje timskega dela. Ko govorim o družinah s številnimi izzivi, bi lahko strokovna delavka oz. delavec celostno podporo družini zagotavljal tako, da bi se vsak teden ali na 14 dni srečeval z družino, jo večkrat obiskal na domu in preverjal uresničevanje zelenih izidov. Z dodatnimi zaposlitvami bi pridobili dragocen čas za soustvarjanje zelenih izidov skupaj s posamezniki in družinami ter omogočili vrnitev stroke socialnega dela k ljudem. Zaradi prevelikega obsega dela, velike količine dodeljenih zadev in kadrovske podhranjenosti pa to ni mogoče. Zato so sistemske spremembe na tem področju nujne, če se želi socialno delo usmeriti v preventivo in krepitev družin.

Glede na kompleksnost izzivov, s katerimi se družine srečujejo, glede na hitre družbene spremembe in številne družbene izzive, ki smo jim priče v zadnjem obdobju, sta ključni tudi stalno izobraževanje in izpopolnjevanje zaposlenih, saj se le tako stroka in praksa lahko prilagodita spremembam, ki zaznamujejo posameznike in družine. Zato menim, da je treba za izobraževanje zagotoviti čas in sredstva.

Poleg vsega opisanega mislim, da sta pomembna tudi ozračje v timu in njegova povezanost. V timu, v katerem je čutiti medsebojno spoštovanje, je sprejemanje težavnih odločitev lažje. Gre namreč za celostni pregled zadeve, pri katerem sodeluje več posameznikov in strok, ki preverjajo navedbe drug drugega in predstavijo pogled dejavnikov tveganja in varovalnih dejavnikov z vidika koristi otroka.

Klavdija Gorjup

Viri

- Čačinovič Vogrinčič, G., & Mešl, N. (2019). *Socialno delo z družino: soustvarjanje zelenih izidov in družine razvidnosti*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Čizman, G. (2019). Določanje koristi otroka v postopkih zaščite na centru za socialno delo. V V. Leskošek, T. Kodele, & N. Mešl (ur.), *Zaščita otrok pred nasiljem in zanemarjanjem v Sloveniji* (str. 60–82). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.
- Dogovor v zvezi z opravljanjem nalog za zaščito otrok (2013). Dosegljivo 29. 11. 2023 s https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/SRI/Konvencija_o_otrokovih_pravicah.pdf
- Družinski zakonik (2022). *Ur. l. RS*, št. 15/17, 21/18 – ZNOrg, 22/19, 67/19 – ZMatR-C, 200/20 – ZOOMTVI, 94/22 – odl. US, 94/22 – odl. US in 5/23.
- Konvencija o otrokovih pravicah (1989). Dosegljivo 29. 11. 2023 s https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/SRI/Konvencija_o_otrokovih_pravicah.pdf
- Leskošek, V., Kodele, T., & Mešl, N. (2019). *Zaščita otrok pred nasiljem in zanemarjanjem v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Lipičnik, B., & Možina, S. (1993). *Psihologija v podjetjih*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Mesec, B., & Stritih, B. (2015). Razumevanje timskega dela v socialnem varstvu. *Socialno delo*, 54(5), 295–305. Pridobljeno 28. 11. 2023 s https://www.revija-socialnodelo.si/mma/Razumevanje_URN_NBN_SI_DOC-YUXVN8R9.pdf/2019011711444294
- Mikec, S. (2019). Kateri otrok je ogrožen otrok. *Odvetnik*, 2, 67–72.
- Pravilnik o sodelovanju organov ter o delovanju centrov za socialno delo, multidisciplinarnih timov in regijskih služb pri obravnavi nasilja v družini (2009). *Ur. l. RS*, št. 31/09 in 42/17.
- Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008). *Ur. l. RS*, št. 16/08, 68/16, 54/17 – ZSV-H in 196/21 – ZDOsk)
- Zakon o socialnem varstvu (2007). *Ur. l. RS*, št. 3/07 – uradno prečiščeno besedilo, 23/07 – popr., 41/07 – popr., 61/10 – ZSVarPre, 62/10 – ZUPJS, 57/12, 39/16, 52/16 – ZPPreb-1, 15/17 – DZ, 29/17, 54/17, 21/18 – ZNOrg, 31/18 – ZOA-A, 28/19, 189/20 – ZFRO, 196/21 – ZDOsk, 82/23 in 84/23 – ZDOsk-1)

Alternativne prakse dela v času epidemije v Varstveno delovnem centru Novo mesto

Uvod

Razglasitev epidemije covid-19 je skupaj s sprejetimi ukrepi za zajezitev te bolezni pri ljudeh povzročila številne stresne situacije. Implementirani ukrepi za zajezitev epidemije covid-19 so močno posegli v posameznikovo rutino in kratili zadovoljevanje temeljnih potreb, ki so ključne za zadovoljstvo in dobro počutje ljudi.

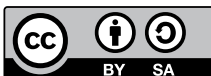
Zaposleni v socialnovarstvenih zavodih so ob razglasitvi epidemije, ko je večina ljudi ostala doma in se je javno življenje skoraj povsem ustavilo, doživljali številne izzive. Zaradi strahu pred okužbo, zaradi negotovosti in spoprijemanja z novimi razmerami na vseh področjih življenja so številni zaposleni čutili vse večje psihične obremenitve na delovnem mestu.

Poglavitna značilnost socialnega dela je, da deluje v nepredvidenih in nepredvidljivih situacijah, v katerih sta potrebna inovacija in ustvarjalno reševanje kriznih razmer (Flaker, 2003). Izredne razmere so povzročile spremembe, saj se je delo v Varstveno delovnem centru Novo mesto (VDC Novo mesto) znašlo pred novimi preizkušnjami. Obvezno in odgovorno izvajanje številnih ukrepov za zagotavljanje varnega in zdravega okolja je postalo del vsakdana.

Čas epidemije je bil še posebej naporen za uporabnike, ki bivajo v zavodu in so vključeni v institucionalno varstvo. Omejevanje stikov, prepoved vključevanja v lokalno okolje in spremenjeno izvajanje zavodskih dejavnosti so bili zanje vir stresa. Na to so se odzvali s tesnobo, motnjami spanja, nemočjo, žalostjo, jezo, frustracijo, depresivnim razpoloženjem in drugimi neprijetnimi čustvi in občutki, ki so sicer v kriznih razmerah povsem običajni. Med uporabniki smo prepoznali intenzivno potrebo po čustveni razbremenitvi, poglobljenem vpogledu v aktualne težave in krepitvi samozaupanja. Potrebovali so res veliko podpore, vodenja in motiviranja pri spoprijemanju z navedenimi ovirami, saj jim sami niso bili kos.

Profil VDC Novo mesto

VDC Novo mesto je javni socialnovarstveni zavod, ki vključuje odrasle osebe z motnjo v duševnem in telesnem razvoju. Ustanovljen je bil leta 1994 in je vse do leta 2000 deloval pod okriljem Doma starejših občanov Novo

mesto. Vanj je vključenih 169 uporabnikov. Zagotavlja jim dve storitvi: institucionalno varstvo in storitev »vodenje, varstvo in zaposlitev pod posebnimi pogoji«.

Storitev »vodenje, varstvo in zaposlitev pod posebnimi pogoji« je organizirana oblika varstva, s katero izpolnjujemo z ustavo in zakoni določene temeljne človekove pravice odraslih invalidnih oseb do storitve, ki uporabnikom, v skladu z njihovimi sposobnostmi, omogoča aktivno vključevanje v družbeno življenje in delovno okolje ter opravljanja koristnega, vendar njihovim zmožnostim primernega dela. Storitev izvajamo tako, da uporabnikom omogočamo ohranjanje pridobljenih in širitev novih znanj in delovnih spretnosti, pridobivanje novih socialnih in delovnih navad, uresničevanje lastnih idej in ustvarjalnosti, vzbujamo občutek koristnosti in samopotrditve. (*Pravilnik o standardih in normativih socialnovarstvenih storitev*, 2010)

Storitev »vodenje, varstvo in zaposlitev pod posebnimi pogoji« izvajamo v treh enotah: Šmihel, Bršljin in Trebnje. V storitev je vključenih 141 uporabnikov. Z njo jim zagotavljamo ohranjanje pridobljenih znanj in delovnih sposobnosti, pridobivanje socialnih in delovnih spretnosti, razvijanje individualnosti, čim samostojnejše življenje in vključevanje v skupnost.

Institucionalno varstvo je oblika obravnave v zavodu, ki upravičencem nadomešča, dopolnjuje ali zagotavlja funkcijo doma ali lastne družine. Obsega osnovno oskrbo in socialno oskrbo v skladu s pravilnikom in zdravstveno varstvo po predpisih s področja zdravstvenega varstva. (*Pravilnik o standardih in normativih socialnovarstvenih storitev*, 2010)

Institucionalno varstvo izvajamo na treh lokacijah: na sedežu zavoda oz. v enoti Šmihel, v bivalni enoti Novo mesto in v bivalni enoti Trebnje. Storitev izvajamo v obsegu 16 ali 24 ur. V storitev je vključenih 85 uporabnikov, ki ob pomoči in podpori zaposlenih ustvarjajo družinsko okolje.

Zaposlitev je le del dejavnosti, ki jo enote zagotavljajo. Uporabnikom zagotavljamo tudi več dodatnih dejavnosti, s katerimi jim je omogočeno čim kakovostnejše življenje: plesne vaje, učenje angleščine, redno vodeno bralno dejavnost v sodelovanju s knjižnico Mirana Jarca v Novem mestu, atletiko, košarko, nogomet, kegljanje, pohodništvo, alpsko in nordijsko smučanje, plavanje, udeležbo na športnih tekmovanjih specialne olimpijade in nogometne lige, vodene likovne delavnice, kuhanje in peka peciva, gledališka in glasbena skupina, obiski prireditev ter gledaliških in kino predstav, praznovanja rojstnih dni in praznikov. Velik poudarek je na povezovanju z lokalnim okoljem: sodelovanje z vrtci, šolami, društvi in drugimi organizacijami.

Preoblikovanje procesa dela zaradi epidemije

Epidemija covid-19 je povzročila pretrese v ustaljenih dejavnostih v VDC Novo mesto, zato smo proces dela reorganizirali. Spomladi 2020 smo začasno prekinili izvajanje storitve »vodenje, varstvo in zaposlitev pod posebnimi pogoji«. Omejili smo izhode uporabnikov, ki so vključeni v institucionalno

varstvo, prav tako tudi obiske. Med posameznimi enotami ni bilo prehajanj, saj so bili uporabniki povsem ločeni glede na storitev in lokacijo izvajanja storitev.

Strokovne delavke in delavci smo morali zaradi novih razmer pri izvajanju storitev pokazati veliko ustvarjalnost in fleksibilnosti. Posebno pozornost smo namenjali vzdrževanju stikov z uporabniki in njihovimi svojci, ki so zaradi različnih razlogov ostali v domačem okolju.

Socialno delo se osredotoča na reševanje kompleksnih socialnih problemov, pri tem pa so ključni pojmi pomoč, reševanje problema in iskanje novih rešitev v socialnodelovnem delovnem odnosu, saj s tem mobiliziramo moč družine ali posameznika (Čačinovič Vogrinčič, 2002).

Čajanke in druge fleksibilne metode dela

Množica interventnih ukrepov za zajezitev epidemije covid-19 in za omilitve njenih posledic je pri uporabnikih in njihovih svojcih povzročila negotovost in strah, zato so številni uporabniki ostali v varnem zavetju svojega doma. Nove okoliščine so nas prisilile v iskanje novih, drugačnih strategij dela in vse zaposlene izrinile iz cone ugodja in utečenih delovnih procesov. Zato smo storitev »vodenje, varstvo in zaposlitev pod posebnimi pogoji« začeli izvajati na daljavo.

Z uporabniki, ki so ostali v domači oskrbi, smo ohranjali redne tedenske stike, najprej s telefonskimi pogovori, nato pa smo storitev temeljito reorganizirali. Uporabljali smo sodobne načine komunikacije in storitev prenesli na družbena omrežja in različne spletne platforme. Sodobna tehnologija je bila pri premagovanju razdalj nepogrešljiva.

Strokovne delavke in delavci so zaradi velike potrebe po razbremenilnih pogovorih po telefonu vsak teden te izvajali s svojci, skrbniki, zakonitimi zastopniki in uporabniki. Ti so izražali čustvene stiske in poročali o strahu pred neznanim, apatičnost. Nekateri uporabniki so imeli pogostejše čustvene izbruhe in so se vedli bolj agresivno.

Uporabnikom smo vsak teden poslali dopis po navadni pošti in jih obveščali o dogajanju v zavodu, aktualnih novostih, morebitni ponovni vključitvi v storitev ter sprejetih ali spremenjenih ukrepih. Dopis je vseboval tudi telovadne vaje za celostno krepitev telesa, pobarvanko in recept za pripravo zdravih prigrizkov, solat, sladic ali napitkov. Z dopisom smo želeli uporabnike spodbuditi k aktivni udeležbi, podajanju replik ali predlogov. Številni so se na to odzvali in tako smo vzdrževali reden stik z njimi. Nekonvencionalen način izvajanja storitev na daljavo je izzval izjemno pozitivne odzive uporabnikov in svojcev.

Vpeljali smo še en inovativen pristop k izvajanju storitve na daljavo – čajanke, katerih cilji so bili druženje in pogovor, hkrati pa tudi spodbujanje in ohranjanje zdravih življenjskih navad, preventivno delovanje na različnih področjih, spodbujanje ustvarjalnosti, zagotavljanje pomoči idr. Družabni

dogodek smo organizirali enkrat na teden na spletni platformi Zoom. Uvodni del srečanja je vodil fizioterapevt; začel je s telovadbo in smejalnimi vajami. Drugi del je bil namenjen usmerjenim pogovorom o prijetnih dogodkih, ki so jih uporabniki doživeli v preteklem tednu.

Na srečanju so strokovni delavci z različnimi metodami in tehnikami pogovora ustvarjali varen prostor, v katerem so uporabniki spregovorili o sebi, svojih čustvih, občutkih in doživetjih. Tako so uporabniki ob strokovni podpori raziskovali svoje notranje doživljanje in krepili lastne obrambne mehanizme. Ves čas srečanja je vsak posameznik sodeloval na svoj način in drugim zaupal toliko, kolikor je zmožel in želel. Nameni srečanj so bili krepitev dobrega razpoloženja, širjenje optimizma in povečevanje pozitivnega odnosa do življenja.

Za vzdrževanje stikov z uporabniki in njihovimi svojci, ki so morali zaradi takšnih ali drugačnih razlogov ostati v domačem okolju in niso imeli možnosti vzpostavitve stika prek spletnih medijev, smo uvedli individualen pristop. Osebni stik je pri delu z uporabniki ključen, saj na njem temelji delovni odnos, ki vodi do ustreznih, na uporabnika usmerjenih rešitev (Čačinovič Vogrinčič, Kobal, Mešl in Možina, 2022). V takšnih okoliščinah so zaposleni obiskali uporabnike in njihove svojce v domačem okolju in se skupaj z njimi odpravili na sprehod in tako preživeli skupen čas kakovostno. Na terenu se je pokazala predvsem potreba po razbremenilnih pogovorih med starši, svojci in zakonitimi zastopniki.

Tudi pri delu z uporabniki, ki so bili vključeni v storitev institucionalnega varstva in so bivali v zavodu, smo uvedli nove pristope. Organizirali smo različne dejavnosti: kuharske, ustvarjalne, glasbene delavnice, bralne urice, filmske popoldneve ipd. Posebno skrb smo namenili telesni pripravljenosti oz. fizični aktivnosti in gibanju na svežem zraku. Osrednjo pozornost pa smo namenjali vzdrževanju in ohranjanju stikov s svojci. Pri tem so zaposleni uporabljali različne načine: telefonske pogovore, video klice, pošiljanje fotografij in pisem. Med reorganizacijo delovnega procesa in uvajanjem alternativnih metod dela so bili zaposleni ves čas dostopni za informacije, povezane z zdravstvenim stanjem in počutjem uporabnikov.

Med epidemijo, ko so bile razmere izjemno negotove, spremenljive in tvegane, so bile številne stresne situacije povod in priložnost za oblikovanje novih sodelovanj in načinov povezovanja. Pri tem se je ustvarjanje pozitivnih in prijaznih odnosov pokazalo kot še posebej dragoceno.

Neizogibno uvajanje drugačnih strategij dela je imelo za posledico povežovanje zavoda s številnimi regionalnimi osnovnimi šolami, pri tem pa so bile osrednje teme pogovorov stigma ter motnje v duševnem in telesnem razvoju. Po zaslugi spletnih srečanj so si udeleženci ogledali predstavitev zavoda, se udeležili delavnic bralne pismenosti in se odzivali na besedilo (pri tem so učenci brali zgodbe uporabnikom). Prav tako so učenci aktivno sodelovali, saj so za uporabnike VDC Novo mesto pripravili video posnetke plesnih točk.

Sklep

Na podlagi izkušenj z epidemijo covid-19 smo spoznali, da ljudje v negotovih časih iščejo različne načine za odmik od vsakodnevnih skrbi. Stresne situacije je možno omiliti tako, da posameznik skrbi za redno telesno dejavnost, zdravo in uravnoteženo prehrano, prosti čas in oddih ter se ukvarja z avtogennim treningom, meditacijo ali kakšno drugo tehniko. To lahko potrdimo tudi v VDC Novo mesto, saj so se posamezniki preizkusili v različnih prostočasnih dejavnostih, preživljali več časa z družino, skrbeli za redno telesno aktivnost, se gibali na svežem zraku in se ukvarjali s športom.

Kljub temu so stresne situacije, spremembe in novi izzivi ter negotovost pri nekaterih vplivali na njihovo duševno zdravje. Krizne razmere, ki so bile posledica širjenja virusa covid-19, so pri ljudeh povzročile vznemirjenje, strah, negotovost, ranljivost in občutljivost. V tako turbulentnem obdobju smo prepoznali povečanje števila primerov izgorelosti med zaposlenimi.

Ljudje pogosto v stiski hrepenimo po bližini drugih, vendar v času pandemije in ukrepov za zaježitev covid-19 (zaukazana socialna izolacija) to pogosto ni bilo izvedljivo. Ker smo se zavedali pomena medsebojne povezanosti in vpliva te dimenzije na kakovost posameznikovega življenja, smo morali iskati nove, nadomestne načine dela. Zato smo bili zaposleni prisiljeni poiskati nove načine izvajanja storitev in biti ustvarjalni pri spreminjanju ustaljenega, konvencionalnega načina izvajanja storitev. Okoliščine so nas prisilile v iskanje nekonvencionalnih rešitev in povzročile drugačno zaznavanje okolice in procesa dela. Zaposleni smo bili dovetnejši za dojetanje in ocenjevanje situacije iz različnih perspektiv in torej bolj inovativni pri implementaciji novih strategij v proces dela. Volja, povezanost, timski duh, občutek pripadnosti in pozitivne povratne informacije – vse to je pripomoglo k pozitivnemu odnosu, večji motiviranosti, sodelovalnosti in dobremu telesnem počutju med zaposlenimi, tako na delovnem mestu kot tudi v domačem okolju.

Ovrednotenje obdobja epidemije covid-19, ki je bilo polno številnih dilem, je imelo za posledico spoznanje, kaj je v življenju bistveno. Z osebno odgovornostjo, kolektivno pozitivno usmerjenostjo in medsebojno povezanostjo lahko hude življenjske razmere postanejo lažje obvladljive in manj stresne. Duševna blaginja mora postati prioriteta, saj se bodo posamezniki le tako lahko učinkovito spoprijemali z izzivi, pa naj bodo ti še tako veliki.

Janja Jakše, Suzana Savičić

Viri

- Čačinovič Vogrinčič, G. (2002). Koncept delovnega odnosa v socialnem delu. *Socialno delo*, 41(2), 91–96.
- Čačinovič Vogrinčič, G., Kobal, L., Mešl, N., & Možina, M. (2022). *Vzpostavljanje delovnega odnosa in osebnega stika*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (7. izdaja).
- Flaker, V. (2003). Temeljne in nujne spretnosti socialnega dela. *Socialno delo*, 45(4/5), 237–257.
- Pravilnik o standardih in normativih socialnovarstvenih storitev* (2010). *Ur. l. RS*, št. 45/10, 28/11, 104/11, 111/13, 102/15, 76/17, 54/19, 81/19, 203/21, 54/22 in 159/22). Pridobljeno 30. 11. 2023 s <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV10060>

Vito Flaker (2022)

Moč skupine

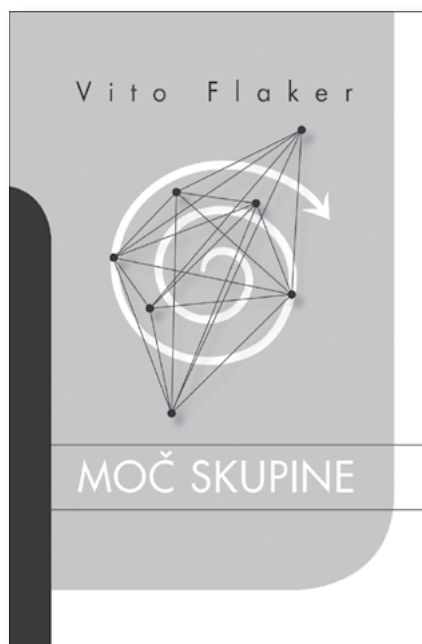
Ljubljana: Založba Univerze. 99 strani.

ISBN: 978-961-297-015-4

Pisec je posvetil knjigo trem naslovnikom: enemu od začetnikov poučevanja skupinskega dela pri nas, kolegu Bernardu Stritihu, ob njegovi 85-letnici; spominu Johna Southgatea, enega od piščevih učiteljev, ki je pred kratkim preminil; in Oddelku za socialno delo Pravne fakultete v Osijeku, kjer je vodil tečaj skupinskega dela. Knjiga ni obsežna, ni pa lahko branje. To zadnje dejstvo je delno posledica narave predmeta, delno pa sloga pisanja. Skupine so namreč po eni strani medij, v katerem živimo in smo zanj »slepi«, po drugi strani pa, ker so oprijemljive in neoprijemljive narave hkrati, morda težko pojmovno opisljiv pojav. A pojdemo po vrsti.

Kot beremo v predgovoru, ki naj bi bil hkrati tudi zagovor ponovnega pisanja o skupinski dinamiki, ki se zdi stvar preteklosti zaradi novejših »transverzalnih« metod socialnega dela, je delo nastalo delno kot priprava na gostovanje avtorja s tečajem skupinskega dela na Oddelku za socialno delo Pravne fakultete v Osijeku; delno kot vrsta zapisov na avtorjevem blogu, namenjenem tamkajšnjim študentom; in končno kot refleksija o tej demonstraciji skupinskega dela in nostalgичno sporočilo udeležencem skupinskega druženja. Pisec sam se zaveda priložnostnega motiva za nastanek svojih zapisov, hkrati pa je doživel, da ob prizadevni poglobitvi v snov tudi v takem primeru nastane »precej sistematično« delo.

Delo je razdeljeno na štiri poglavja: o tem, kako razumeti skupinsko delo, in o pojmu skupine; o procesih v skupinah in o skupinskem delu, to je, o razvoju skupine, skupinski želji in vodenju; o umetnosti dialoga in refleksiji ob seminarju o skupinskem delu v Osijeku.

0009-0007-0946-5858

Skupino po navadi definirajo kot manjše število med seboj povezanih oseb za razliko od nepovezane množice, skratka, kot strukturo komunikacij, statusov in vlog za razliko od nestrukturirane »mase«. Pisec ne povzame teh jasnih opredelitev, ampak se spusti v zapleteno razglabljanje, ali obstajajo »skupinske misli«, »ali obstaja miselni proces *sui generis*, neodvisen od mišljenja članov skupine«. S podobno zapleteno ambicijo opiše sklon *akompanjativ*, da bi poudaril »kompanjonstvo« s pozitivnim prizvokom. Poudari pa, da je osnovni pomen skupinskega dela »skupno delo« za krepitev moči skupine.

Skupina je del skupnosti, organizacij in družbe in ta kontekst v določeni meri določa naravo skupine in njene dejavnosti. Pisec ne izpelje konsekvenc tega nazora in ne opiše razlike med skupinami v bolj ali manj strukturiranih okoljih, razlike med neformalnimi skupinami in delovnimi skupinami, strokovnimi timi, odbori in komisijami, recimo, ampak se spusti v zapleteno razglabljanje o tem, »koliko ljudi je potrebno, da postanejo skupina«. Ali je en človek tudi skupina? Odgovori pritrdilno celo z ilustracijo, ki pa ne prepriča. Seveda, vsaj od G. H. Meada vemo, da vsak posameznik »vsebuje« družbo, ker jezik družbe, v katero se rodi, strukturira njegovo doživljanje; vsebuje podobe drugih, ki jih tudi »posnema«. Ne obstaja pa kot več oseb, razen v blodnjah. Ni skupina, čeprav »ima v sebi« skupino.

Sledi zapleteno razglabljanje o tem, kaj pomeni par in kdaj nastane par. »Par vedno obstaja v odnosu do tretjega«, beremo. Naj bi to pomenilo, da je par vedno v odnosu do okolice? Kako ga to določa? Sledi geometrija, ki naj bi pojasnila, koliko članov mora imeti skupina, da lahko razpade na pare. Da sta dva par, ni dvoma. Če so trije, se dva lahko izločita kot par, eden ostane zunaj, vendar obstajajo tri možnosti parčkanja. Pri štirih članih nastane šest parov, ki se združijo v skupine dveh parov na tri različne načine (česar avtor ne izpelje). Itd.

Ocenjevalec ne razume nadaljevanja: šele peterokotnik »ponudi število, ki *preprečuje* (sic!) preprost razpad skupine na pare in posameznike«. Kako to? Skupina petih lahko razpade na dva para in enega posameznika na 15 različnih načinov. To nam pove matrika kombinacij parov. Ta nepotrebna zapletanja motijo.¹

Pomembna je ugotovitev, da socialni delavec pogosto dela s tremi (klasičnimi) ravnmi, s posameznikom, družino (skupino) in skupnostjo ali institucijo hkrati, »transverzalno«. Vendar pa še vedno lahko dela tudi z vsako ravnijo posebej. Poučen je prikaz razvoja skupinskega dela kakor tudi njegovih številnih različic od »senzitivnostnih treningov«, kjer naj bi udeleženci »na svoji koži« doživljali »skupinsko dinamiko« in se učili vodenja, prek terapevtskih skupin, skupin samopomoči, skupin odklonskih mladostnikov v obravnavi do civilnodružbenih skupin pritiska in drugih akcijskih skupin. Terapevtske

1 K opombi 11 pod črto (teh opomb je toliko kot strani knjige): »komuna« ne pride od »cum« (s/z) in »munis« (zmotno »zid«), kar naj bi pomenilo, da je to nekaj, kar je »ograjeno z zidom«. Zid je »murus«. »Munio« pomeni »zidam«, »com-munio« pa »zidam skupaj z drugimi«.

skupine so res bliže spovednim skupinam (po Foucaultu); timi raziskovalcev pa morda nekdanjim sokratsko-dialoškim.

Čemu (služi) skupinsko delo, se sprašuje pisec in razlikuje obdobje laboratorijskih učnih skupin in sodobno obdobje »stvarnejših skupin«. Prej so poudarjali prednosti skupinskega dela, češ da je cenejše od individualnega, bližje stvarnosti, bolj socialno in ima močnejši vpliv na posameznika in okolje. V sodobnosti se je poudarek preusmeril k »stvarnejšim skupinam«. S tem pa so naštetih razlogi postajali vse manj pomembni. V resničnih skupinah namreč ti razlogi veljajo še bolj kot v tistih, ki so posebej ustvarjene za »skupinsko delo«. Ocenjevalec se ne znajde: razlogi so vse manj pomembni, veljajo pa še bolj?

V poglavju o skupinskih procesih in razvoju skupine pisec povzema teorije Biona o temeljnih čustvenih predpostavkah skupinske klime (odvisnost, boj-beg, parčkanje, delo), Southgatea, ki se opira na Reicha in uporablja metaforo orgazmičnega cikla (negovanje, energiziranje, vrhunec, sproščanje). Vse to so smiselne konceptualizacije skupinskega dogajanja. Ob njih so ugotovitve, kot je »orgazem nas združuje z vesoljem, produkt pa s trgom«, povsem odveč. Obstajajo namreč tudi trg orgazmov in (duhovni) produkti, ki nas ponesejo v vesolje, se pa slabo prodajajo. Stvarna razprava o ustvarjalni in destruktivni skupini, o vprašanju, kako naj skupina vključi čustvene predpostavke v svoje delovanje, je bolj smiselna, kot tudi upodobitev dveh ciklov skupinskega procesa.

Tehtna je razprava o želji v skupini ali skupinski želji in o tem, »kako skupina pade v nezavest«. »Med odločilnimi postavkami skupinskega dela je včasih prav to, da člani skupine najdejo, artikulirajo svojo resnično skupinsko željo«, svoj projekt. Pisec se opre na razlikovanje institucionalne, skupinske in individualne želje, ki imajo vsaka svoje zakonitosti in »obstajajo hkrati in ob vzajemnem delovanju ravni« v resonanci, konfliktu, subvertiranju itd. Želje so lahko zavestne ali nezavedne. Pisec emfatično pritrjuje, da obstaja kolektivno nezavedno (in se s tem približa Jungu) v obliki navad, avtomatizmov, podpražno utrjenih sporočil oziroma osnovnih predpostavk po Bionu. Eden od smotrov skupinskega dela je osvoboditev želje, kar pa, po mnenju pisca, ne pomeni vedno njeno ozaveščenje, ampak tudi nezavedno sledenje želji (»surfanje na njej«) oziroma – z vidika vodje – dopuščanje plutja s tokom želje. Morda prav to pomeni humorni preblisk o »onesveščanju« skupine.

Informativna je predstavitev slogov vodenja po Lewinu in Lippitu (avtokratsko, demokratsko, razpuščeno) in po Schindlerju (od alfa do omega), ki se sklene z zavzemanjem za porazdeljeno ali rotirajoče vodenje, ki se pojavlja naravno zaradi različne usklajenosti kompetenc članov s situacijami ali izzivi pred skupino. Prav uporabna je preglednica poudarkov pri vodenju v različnih fazah razvoja skupine (negovanje, energiziranje, sproščanje) glede na različne delovne vidike ali »registre« (organizacija, proizvodnja, čustva). Isto velja za prikaz zunanjih vplivov in omejitev skupine. To poglavje bi zaslužilo podrobnejšo obravnavo s primeri, se pa žal konča z namigom o ključnih

dogajanjih na meji skupine, kjer se dogaja »ne tako zelo mitski začetek in konec skupine«. Ta dogajanja niso pojasnjena.

Za poglavje o umetnosti dialoga ne morem reči, da ne sodi v skupinsko delo, saj aludira prav na sokratske dialoge v skupini prijateljev, je pa vendarle vzeto iz nekega drugega konteksta, konkretno, Freirovih dialogov ozaveščanja. Po njem je dialog nasprotje vsiljevanja idej ali zatiranja, ki naj bi se ga skupina osvobodila. »Z vsiljevanjem jih vsajene ideje prikrajšajo za možnosti, da poimenujejo svet, da ga spreminjajo, da postanejo del zgodovine ...« Pomisel: v naši novejši zgodovini so vsiljene ideje spremenile svet za pol stoletja. Igra vlog »gospodarja in sužnja«, ki jo je neki osiješki študentski par subvertiral, ko je »gospodarica« ukazala »sužnji«, da »naj dela, kar hoče«, me napelje na misel, da zaukazana svoboda (ali užitek) brez omejitev ne poruši le didaktične igre, ampak vsak družbeni odnos. Celotno odnos gospodar-suženj je bolj človeški, saj dopušča različne, tudi znosne kombinacije ravnanja obeh. Epikteta suženjski stan ni oviral pri filozofiranju. Znana pravila pogovarjanja v skupini sklenejo osrednji del knjige. Refleksija o dogajanju v osiješki šoli socialnega dela dopolnjuje besedilo z opisom dejanske piščeve izkušnje s prenašanjem tega znanja na prihodnje socialne delavke.

Knjiga o moči skupine je, posebej zaradi skromnosti te vrste literature v slovenščini, dobrodošla. Dejstvo, da je njen pisec izkušen voditelj učnih in akcijskih skupin na področju socialnega dela in hkrati razmišljajoč teoretik z bogatim opusom raziskav, ji daje poseben pomen in verodostojnost. Vendar pa ima ocenjevalec vtis, da bi bilo delu v prid, če pisec ne bi skušal za vsako ceno abstraktno inovirati, kjer bi konkreten primer povedal več. V strahu, da ne bi bil videti dogmatičen in nekritičen, ampak odprtega duha, posebej v uvodnih poglavjih pretirava v nasprotni smeri z analitičnostjo, ki ne koristi didaktičnemu namenu besedila. Bolje bi bilo, ko bi le povzel, kar je že preverjenega napisanega o tem predmetu in dodal opis svojih *osebnih izkušenj* v podkrepitev včasih zelo abstraktnih razmišljanj, nerazumljivih ocenjevalcu (to seveda ni univerzalno merilo).

Poleg tega bi se veljalo zamisliti nad tem, kaj pomeni besedna zveza »moč skupine«. To lahko pojmuje kot vpliv skupine na posameznika v pomenu osebnostne rasti, terapije ali vzgoje, to je orientacije v svetu, ali pa kot vpliv skupine na družbeno okolje v pomenu družbene akcije in spreminjanja razmer, »volje do moči« torej. Ta poudarka imata morda različne posledice za praktično skupinsko delo.

Blaž Mesec

Publisher
University of Ljubljana Faculty of Social Work
All rights reserved

Editor in chief
Vera Grebenc

Senior Editor
Borut Petrovič Jesenovec

Editorial Board
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek

Advisory Board
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccora,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule

In memoriam
Jo Campling

Address
Topniška 31, 1000 Ljubljana
phone (+386 1) 2809 273, faks 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Web site
<https://www.revija-socialnodelo.si/>

Inclusion in databases
International Bibliography of the Social Sciences
(IBSS),
ERIH PLUS
EBSCO SocIndex with Full Text
Four issues are issued per year.

Subvention: Slovenian Research Agency

Guidelines for authors are published
on the Journal's web pages.

Texts published in Socialno delo Journal
are licenced under Creative Commons licence:
CC BY-SA

SOCIALNO DELO, Vol. 62, Issue 4
(October–December 2023)

SELECTED CONTENTS

- 241 Srečo Dragoš – Decommodification of work
- 259 Gordana Horvat – The importance of formal and informal support networks for foster parents in establishing the normalisation of children's life: the case of Croatia
- 275 Petar Šajfar – Experience of deinstitutionalisation from service users' perspective in Croatia
- 297 Blaž Mesec – Linguistic model of ChatGPT artificial intelligence as a tool in qualitative analysis

SOCIALNO DELO
LETNIK 62
OKTOBER–DECEMBER 2023
ŠTEVILKA 4

ISSN 0352-7956
UDK 304+36

ZNANSTVENI ČLANKI

Srečo Dragoš – DEKOMODIFIKACIJA DELA – 241

Gordana Horvat – THE IMPORTANCE OF FORMAL AND INFORMAL SUPPORT NETWORKS FOR FOSTER PARENTS IN ESTABLISHING THE NORMALISATION OF CHILDREN'S LIFE: THE CASE OF CROATIA – 259

Petar Šajfar – EXPERIENCE OF DEINSTITUTIONALISATION FROM SERVICE USERS' PERSPECTIVE IN CROATIA – 275

STROKOVNI ČLANEK

Blaž Mesec – JEZIKOVNI MODEL UMETNE INTELIGENCE CHATGPT KOT PRIPOMOČEK PRI KVALITATIVNI ANALIZI – 297

POROČILI

Klavdija Gorjup – POMEN TIMSKEGA DELA PRI OBRAVNAVI OGROŽENOSTI OTROK – 317

Janja Jakše, Suzana Savičić – ALTERNATIVNE PRAKSE DELA V ČASU EPIDEMIJE V VARSTVENO DELOVNEM CENTRU NOVO MESTO – 323

KNJIŽNA RECENZIJA

Blaž Mesec – Vito Flaker (2022) – MOČ SKUPINE – 329

ISSN 0352-7956

9177035217950081